

Anmeldelser

Adriansen, Inge og Steen Bo Frandsen (red.): Efter 1864. Krigens følger på kort og langt sigt. Syddansk Universitetsforlag, 2015. 294 s.

I 150-året for krigen i 1864 udkom et væld af udgivelser, herunder denne glimrende antologi. Den sammenfatter 10 forskeres bidrag ved en konference i Sønderborg, arrangeret af Syddansk Universitet (Institut for Grænseregionsforskning) og Museum Sønderjylland (Sønderborg Slot). Konferencens vinkel på 1864 var hverken krigen forhistorie eller dramatiske forløb, men derimod krigen følger for såvel den dansk-tyske grænseregion som for Danmark samt for forholdet mellem dansk og tysk i tiden, der fulgte.

Det er 10 vægtige og velskrevne bidrag fra kendere af emnet: Tidligere professor i statskundskab Tim Knudsen indleder med en artikel, der på overlegen vis redegør for, hvorfor de fleste gængse forklaringer om årsager, skyld og ansvar for krigen i 1864 er helt forkerte! De er nemlig resultatet af en dansk indenrigspolitisk abekastning i årtierne efter krigsnederlaget og tilsvarende farvet af den politiske virkelighed, den har skullet anvendes i. Problemet var 1849-grundloven, der satte meget snævre rammer for regeringens handlemuligheder, ikke mindst når monarken hed Frederik den VII og var dén, der udpegede og fyrede ministrene. Det blev ikke nævneværdigt bedre, da en ny konge overtog tronen. 1849-grundloven havde en skæbnesvanger systemfejl, nemlig den uklare rollefordeling mellem kongen, førsteministeren og ministrene. Eftertidens syn på de skiftende danske regeringers heldige og navnlig mindre heldige beslutninger i tiden mellem de slesvigske krige er meget ofte blevet forvrænget gennem et par tykke, anakronistiske briller. Det retter Tim Knudsens artikel op på.

Steen Bo Frandsen skriver om krigen virkninger i Danmark; den gjorde Danmark til en homogen nationalstat. Det medførte beklageligvis også, at Danmarkshistorien lige siden er blevet tolket ud fra dette nationalstatslige perspektiv, hvilket har fjernet opmærksomheden fra de alternative udviklingsmuligheder og ofte har forledt historikere og andet godtfolk til en deterministisk tolkning af historiens gang. Hans Schultz Hansen ser på Wienerfredens konsekvenser for Slesvig, der fra 1867 blev inkorporeret i Preussen og som sådan fra 1871 var en lille

provins i udkanten af en moderne, industrialiseret og velstruktureret verdensmagt. For befolkningens nationale identitet betød det, at gamle særslesvigske identifikationer uddøde og at opsplitningen i dansksindet og tysksindet blev endegyldig. Uwe Danker analyserer krigens følger for Preussen. Der skal to (eller flere) til at slås, og det var Bismarck, der på mange måder var arkitekten bag krigen. Den blev iværksat for at aflede opmærksomheden fra indenrigspolitiske problemer, styrke kongens position i Preussen og Preussens position i Det tyske Forbund. Krigen i 1864 var den første af de tre enhedskrige, men om det var et velplanlagt forløb fra Bismarcks hånd eller om han blot dygtigt udnyttede de muligheder, der bød sig, er stadig omdiskuteret. Jens Ole Christensen redegør for de forskellige overlevelsestrategier, som blev udviklet i skyggen af 1864 af rigsdagens partier (Konservative, Venstre, Radikale Venstre og Socialdemokratiet). Hver især rummede de forskellige definitioner på danskhed – og de fortolkede hver sin "lære" af nederlaget. Siden Den kolde Krigs afslutning har de fleste danskere dog gjort op med centrale dele af nederlagets selvforståelse og verdensbillede.

Med udgangspunkt i skillingsviser og sange (fra "Brat af Slaget rammet!" til "Danmarks Killing Fields") ser Sebastian Olden-Jørgensen på krigen i 1864 som musikalsk erindringssted, mens Birthe Hoffmann og Anna Sandberg beskriver litteraturen om 1864 med afsæt i forfatterne Theodor Fontane, Holger Drachmann og Herman Bang.

Jes Fabricius Møller skriver om "Fædrelandet som tragisk helt" i sin analyse af det narrativ, 1864 skrives ind i i dansk historieskrivning og populærkultur. Bl.a. Tom Buk-Swienty og Ole Bornedal får et par veloplagte ironiske svirpere af den velskrivende Fabricius Møller.

Antologien rundes af med to bidrag af hhv. Gerret Liebing Schlaber, der skriver om 1864 og krigens skiftende betydning i tysk erindringskultur, og Inge Adriansen, der sætter de mange jubilæumshøjtideligheder over krigen (1889, 1904, 1914, 1939, 1964, 1989 og 2014) ind i en samtidshistorisk ramme med de politiske dagsordener, der altid præger den slags begivenheder.

Det er en velskrevet, velredigeret og tankevækkende antologi, der bør være at finde i reolen hos enhver, der interesserer sig for historie og ikke mindst for historiebrug.

René Rasmussen

Auge, Oliver & Detlev Kraack (red.): 900 Jahre Schauenburger im Norden. Eine Bestandsaufnahme. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, bd. 121.

Udgivet af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Kiel/Hamburg 2015. 440 sider, illustreret.

Ifølge Helmolds Slavekrønike gjorde hertug Lothar von Süpplingenburg ved årsskiftet 1110/1111 herremanden Adolf af Schaumburg fra Schaumburg vest for Hannover til greve af grevskabet Holsten og Stormarn. Denne begivenhed var anledningen til en konference i Bückeburg i 2010 med temaet "Schaumburg im Mittelalter" og endelig i Itzehoe i 2011 med fokus på Schauenburgerne og deres historie nord for Elben. Foredragene på den første konference er udgivet i 2013, og det er indlæggene på den sidste konference, der danner udgangspunkt for artiklerne i det foreliggende bind. Bogen former sig i udgangspunktet som en bearbejdet fremlæggelse af dele af det eksisterende kildemateriale til Schauenburgernes historie, deraf undertitlen: Eine Bestandsaufnahme. De 10 forfattere kommer i deres artikler ind på udvalgte aspekter af Schauenburgernes virke nord for Elben, et virke der i tid strakte sig fra begyndelsen af 1100-tallet til hertug Adolfs død i 1459 (for den såkaldte Holstein-Pinnebergske grens vedkommende dog til 1640).

Som nævnt var formålet med både indlæg og artikler at sætte kildematerialet under lup og på det grundlag søge at kaste et nyt og kritisk lys på tidligere opfattelser af Schauenburgerne og deres virke nord for Elben. Allerede i den første artikel, hvor Günther Bock beskæftiger sig med overgangen fra de hamburgske grever til Schauenburgerne i 1100-tallet, tages der kritisk fat på tidligere tiders opfattelser af de nye grevers "målbevidste" territorialpolitik i den tidlige middelalder. Ifølge forfatteren skal man op i 1200-tallet, før der kan være tale om nogen koncentreret indsats for at samle og regere hele grevskabet. I efterfølgende kapitler er der fokus på centrale temaer i forbindelse med netop denne territorialpolitik, slægtens klostergrundlæggelser i middelalderen (Nathalie Kruppa), anlæggelsen af borge nord for Elben (Ortwin Pelc) og endelig Schauenburgerne som bygrundlæggere og byherrer (Stefan Inderwies). Alle tre kapitler former sig – ud over at diskutere og til dels problematisere schauenburgernes bevidste brug af klostre, borge og byer i deres territorialpolitik – i høj grad også som en meget nyttig gennemgang af de enkelte anlæg. Nathalie Kruppas indlæg er i øvrigt bemærkelsesværdigt ved at beskæftige sig med hele

slægtens klostergrundlæggelser, altså både i Schaumburg og nord for Elben. Desuden skal Ortwin Pelcs lange og omhyggelige arbejde med titlen: "Die Burgen und Residenzen der Schauenburger im Nordelbien", fremhæves. Netop de middelalderlige borge er et forsømt emne i nyere Slesvig-Holstensk arkæologisk og historisk forskning, og hans afsnit her er særdeles velkomment, i særdeleshed også som et indspark til borgforskningen i Danmark og i Slesvig. I et særligt kapitel beskriver den alt for tidligt afdøde Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt herefter forholdet mellem byen Itzehoe og Schauenburgerne. Klosteret i Itzehoe blev det foretrukne begravelsessted for de holstenske grever, og en af de schauenburgske linjer havde hovedresidens på borgen i denne by, der altså i sig selv forener de ovennævnte tre institutioner, by, borg og kloster.

I et kapitel om Schauenburgernes familie- og ægteskabspolitik analyserer Oliver Auge de forskellige strategier, der kan have ligget bag de forskellige familiegrenes ægteskabspolitik igennem århundrederne og ikke mindst de muligheder, de enkelte grene overhovedet besad for at udnytte ægteskaberne politisk, socialt og økonomisk. I samme felt bevæger Hans Gerhard Risch sig i sin artikel om de schauenburgske grever og deres komplicerede forhold til den holstenske adel i 12- og 1300-tallet. Artiklen, der naturligvis bygger på samme forfatters store værk om den holstenske adel i højmiddelalderen fra 2010, beskriver udviklingen af både modsætningsforholdene og samarbejdet mellem greveslægten og de mange herremandsslægter i Holsten fra midten af 1200-tallet og indtil "freden" synes at sænke sig over de to parter indbyrdes konflikter fra midten af 1300-tallet. Endelig giver Frank Lubowitz i en kortere artikel en beskrivelse af Schauenburgerne som hertuger af Slesvig.

Udover ovennævnte bidrag, der direkte beskæftiger sig med Schauenburgerne og deres betydning for Holsten, rummer bogen to indlæg med en lidt anden vinkel på den holstenske greveslægt. I et længere bidrag med titlen "Regionalgeschichte und Heilsgeschehen in Holstein und Schleswig" behandler Joachim Stüben et af hovedværkerne til Slesvig-Holstens og greveslægten historie, den såkaldte Chronicon Presbyter Bremensis (Holstenerpræstens krønike). Det er her ikke kildeværdien, der er i centrum, men en analyse af det historiesyn, der præger den berømte kilde fra midten af 1400-tallet, og som man nødvendigvis må tage i betragtning, når kilden skal anvendes. Afslutningsvis behandler Detlev Kraack Schauenburgernes efterliv og eftermæle

nord for Elben. Artiklen falder nærmest i to dele. Først beskrives slægtens egen erindringskultur i form af begravelses- og erindringssteder forskellige steder i Holsten. Dernæst følger en beskrivelse af århundreders forsøg, først fra den danske helstats og dernæst fra preussisk side på at forhindre udviklingen af en regional erindringskultur i Holsten gennem dyrkning af Schauenburgerne. Forfatteren konkluderer, at på nær en svag og noget ubehagelig genopblomstring under nazitiden, er Schauenburgerne i dag noget nær glemt blandt den almindelige befolkning i Holsten.

Alle bogens artikler er forsynet med noter og udførlige lister over de anvendte trykte og utrykte kilder, samt den benyttede litteratur. Netop på den måde fungerer bogen glimrende som en Bestandsaufnahme. Her fra kan man meget let komme videre. En meget lille linjeafstand, megen tekst på siderne, et komprimeret layout og meget få illustrationer gør bogen noget "tung" for læseren, der ikke bevilliges mange frirum under læsningen. Men til gengæld er der megen ny viden og nye teorier, der præsenteres for læseren, så de fleste, der kaster sig over bogen, ender nok med at tilgive det kompakte format efterhånden som læsningen skrider frem. Bogens forfattere har gjort en uvurderlig indsats for at kaste et højt tiltrængt nyt lys på dele af Schauenburgerne og Holstens middelalderlige historie, og gennem disse artikler har alle ydet et væsentligt bidrag til at imødekomme Detlev Kraacks afsluttede opfordring: *„Geschichtsvermittler und Geschichtsforscher seien in gleicher Weise und mit großem Nachdruck dazu aufgefordert, sich diesem Trend, die schauenburgische Geschichte unseres Landes dem Vergessen zu entreißen, entgegenzustemmen und ihr (...) in ihrer schillernden Vielschichtigkeit Gerechtigkeit wiederfahren zu lassen“*.

Lennart S. Madsen

Bach, Svend: Om de tyske flygtninge i Danmark 1945-1949.

Opgør med en myte.

Museet for Varde By og Omegn, 2015, 118 sider, ill.

I de sidste år af Svend Bachs liv (1945-2014) arbejdede han på et manuskript om de tyske flygtninge i Danmark 1945-1949. Han nåede ikke at færdiggøre arbejdet, men manuskriptet blev efter hans død redigeret og udgivet af svogeren Keld Thor Pedersen.

Som bogens titel antyder, var det Svend Bachs mål at tage et opgør med myten om danskernes umenneskelige behandling af de tyske flygtninge efter Anden Verdenskrig. En myte eller opfattelse, som særlig har fået næring gennem Kirsten Lylloffs artikel i *Historisk Tidsskrift* fra 1999: "Kan lægeløftet gradbøjes? Dødsfald blandt og lægehjælp til de tyske flygtninge i Danmark 1945" og hendes ph.d.-afhandling fra 2005: "Barn eller Fjende. Uledsagede tyske flygtningebørn i Danmark 1945-1949". Baggrunden for dette opgør var, at Svend Bach efter hans forældres død fandt et stort antal breve, mødereferater, en dagbog med meget mere fra tiden da faderen, Oluf Bach, fungerede som undervisningsinspektør under Flygtningeadministrationen i det syd- og sønderjyske (boede i Sønderborg). Dette materiale forekom Svend Bach at stå i skærende kontrast til den udbredte opfattelse, der siden årtusindskiftet har domineret debatten, nemlig at danskernes behandling af de tyske flygtninge var drevet af had og hævntrøst.

Lad mig straks slå fast, at dette opgør i vid udstrækning er lykkedes med denne bog, men dog ikke uden skønhedsfejl.

Den foreliggende bog er ikke voluminøs, blot 118 sider. Dette til trods falder den i to mere eller mindre uafhængige dele. Første del er centreret omkring faderens virke, og bygger i høj grad på det materiale Svend Bach fandt i faderens gemmer. Først med en præsentation af kredsen omkring Haus Sonnenberg i Harzen, en slags international folkehøjskole for fred, demokrati og sameksistens, som havde sin rod blandt flygtningene i Danmark og som Oluf Bach også var tilknyttet. Derefter kommer et større uddrag af faderens dagbog krydret med beretninger om flygtningelivet samt uddrag af breve fra taknemmelige flygtninge. Alt sammen bidrag, der klart demonstrerer et andet forhold mellem flygtningene og de danske myndigheder (i.e. undervisningsinspektøren), end et hadefuldt og spændt forhold. Men en enlig svale gør som sagt ingen sommer, og spørgsmålet er, hvor repræsentativt dette materiale er, og hvorvidt det med rimelighed kan sættes som scene til et opgør. Svend Bach er opmærksom på problemet, men ser indtrykket bekræftet af andre vidnesbyrd, ikke mindst dem, der stammer fra tidligere flygtninge. Nærværende anmelder, der gennem flere år har beskæftiget mig med flygtningeforholdene i Sønderjylland, kan kun nikke genkendende til denne vurdering.

Hvor første del mere er refererende end egentlig analyserende, former bogens anden del sig som et skarpt indlæg i debatten om behandlingen af de tyske flygtninge med speciel adresse til Kirsten Lylloff og

hendes arbejder. Først behandles hendes artikel fra 1999 om den lægelige hjælp, derefter ph.d.-afhandlingen om de uledsagede tyske flygtningebørn. Det hele samles op i en sammenfatning og i et såkaldt kompendium benævnt "Kirsten Lylloffs forsvar af hendes ph.d. afhandling". Det vil her føre for vidt at gå ind i selve debatten og kommentere på de enkelte argumenter (der er mange!), men overordnet set virker Svend Bachs argumentation ganske overbevisende og styret af sund fornuft: Hvordan var situationen? Hvad var mulighederne? Argumentationen skæmmes dog af mange normative udbrud og vurderinger, der skubber fokus over mod formen og bort fra indholdet.

Bogens tilblivelsesproces har haft betydning for udgivelsen, dels rent fysisk med en grafisk markering af, hvad der er skrevet af Svend Bach og hvad der senere er tilføjet af Keld Thor Pedersen, dels indholdsmæssigt, hvor bogen på flere punkter virker lidt ufærdig. Der er f.eks. en del gentagelser, afsnitsopdelingen er ikke altid ganske klar, der refereres i teksten til kapitelnumre, skønt de ingen numre har og den nyeste litteratur på området er hverken benyttet eller nævnt. Endelig virker enkelte af bogens elementer lidt umotiverede, som f.eks. Svend Møller Kristensens frihedssang, tidslinjen med start 9. april 1940 samt forordets omtale af danskernes modstand mod tyskerne i form af kongemærket, algang, alsang, generalstrejke og flådens sænkning den 29. august 1943, men det er småting. Alt i alt kan bogen varmt anbefales, både til dem, der i sin tid lod sig provokere af Lylloffs artikel og ph.d., og til dem, der er enig med Kirsten Lylloff og hendes vurderinger. Med andre ord til alle, der interesserer sig for debatten om, hvordan de tyske flygtninge blev behandlet.

Leif Hansen Nielsen

Beier, Svend: Sønderjydsk lommeuld.

Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, 2015, 205 s.

I bogen beretter Svend Beier om sine barndomsår i Vollerup. Nærmere betegnet om tiåret 1942-52. Svend Beier er født i Vollerup, Bjolderup sogn, i 1938. Han er uddannet læge, og har praktiseret i Ølgod indtil 1992, hvorefter han frem til pensioneringen fungerede som 1. reserve-læge på kræftafdelingen på Esbjerg Centralsygehus. Bor i dag i Sorø med ægtefællen Bodil.

Ofte har lokalhistoriske erindringsbøger, begrænset interesse uden for en snæver familiekreds og det lokalsamfund hvori erindringerne udspringer sig. Svend Beier formår dog at give et alment interessant tidsbillede. For os, der er nogenlunde jævnaldrende med forfatteren, bliver mange glemte, eller væk-gemte erindringer genoplivet. Legene havde om ikke landsdækkene udbredelse så dog landsdelsdækkende, ligesom de levede op gennem generationer, indtil de desværre er afløst af vor tids tekniske døgnspil og medier. Et af de spil man spillede i Vollerup var det jeg selv har kendt som, at spille "pind". Svend Beier kan dog i bogen fortælle at spillet skam har et navn, "Gipsel", et dengang populært gammelt spil, som med garanti ikke vil vække meget begejstring blandt vor tids unger.

Bogen giver også et billede af, hvor afgørende familiens geografiske spredning i landsdelen dengang havde betydning for kenskab til vores landsdel – tilfældigheder som skolerne senere forsøgte at råde bod på med skoleudflugter til Dybbøl, Skamlingsbanken, Rømø o.s.v.

Skulle der leges, var der plads, og brug for alle. I et lille samfund som Vollerup var dette nødvendigt, for at lege kunne gennemføres – mobning var derfor i vore dages forstand et ukendt fænomen. Også blandt de voksne, var der dengang brug for alle "hjul". Landbruget og andre landsbyfunktioner kunne opsluge alle, også mange af dem, der i dag er anbragt på institutioner.

Han giver en skildring af gode opvækstvilkår for børn – ikke med stor rigdom, men beriget på mange andre måder.

Svend Beiers barndomsliv i Vollerup er fortællingen om en barndom, som den kunne have udviklet sig i mange landsbyer i Sønderjylland, hvor tiden også betød brydninger mellem tysk og dansk.

Som så mange sønderjyske byer var også Vollerup i et næsten fifty-fifty blandingsforhold mellem tysk og dansk, hvor man næsten måtte være født på stedet, for at kunne udrede de spegede nationale forhold, fortæller Svend Beier.

Bogen er et vedkommende og velfortalt tidsbillede, som uundgåeligt sætter egne erindringer i gang hos nogenlunde jævnaldrende, mens andre får et levende indblik i en svunden tids barndomsland.

Bogen er illustreret med forfatterens egne tegninger, billeder, kort over byen, samt et register over og om kammeraterne og Vollerups beboere.

Ingolf Haase

Callesen, Bodel (udg.): Kaptajnsfrue Dorothea Nissens dagbøger fra Kinakysten 1863-1867. Redigeret af Mikkel Leth Jespersen.

Udgivet af Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa. Skrifter til Aabenraas søfartshistorie bd. 7. Aabenraa 2015. 414 s.

Den 29. september 1863 blev den 22-årige Dorothea fra Løjt Kirkeby gift med den 10 år ældre kaptajn Jep Nissen fra Barsø efter godt otte måneders forlovelse. Knap en måned efter sejlede de fra Hamborg mod Kinakysten med skibet *Mathilde* for først at vende hjem i slutningen af 1867. Den unge, nygifte Dorothea tilbragte således de første knap fire år af sit ægteskab til søs i tæt samliv med sin mand, men uden anden kontakt til den nære familie end de breve, der med lange mellemrum fandt vej til Kinakysten. På hjemvejen fødte Dorothea Nissen sit første og eneste barn, datteren Laura.

Så godt som hver dag i de næsten fire år, hun var væk, skrev Dorothea Nissen dagbog. Nogle gange nogle få linjer, andre gange 10-15 linjer og enkelte gange flere sider. Det resulterede i den mest omfangsrige og udførlige dagbog, man kender, ført af en medsejlende kaptajnsfrue fra sejlskibstidens Aabenraa. Dagbogen er siden gået i arv i familien, og nu er den altså udgivet i Bodel Callesens transskribering og Mikkel Leth Jespersens redaktion. Udgiverne har valgt at gengive teksten i store træk ukommenteret, bortset fra et forord og en ganske kort indledning. Desuden er bogen forsynet med et kort over Kinakysten, en ordliste og et personregister samt enkelte fotos.

Dagbogen giver levende indtryk af livet om bord på et sejlskib og til lige et sjældent detaljeret indblik i en ung kvindes dagligliv. Dorothea Nissen fortæller om vejret, om sygdom, om kedsomhed og tidsfordriv, om utålmodighed, om besætningen, om maden, om husarbejdet og om små og store hændelser undervejs. Vel ankommet til Kina-kysten fortæller hun om mødet med de andre søfarende, hvoraf en del er bekendte hjemmefra, om den lokale befolkning, om handelen, om frygten for pirater og om stederne, de besøger. Helt enestående er Dorothea Nissens detaljerede beskrivelse af datterens fødsel om bord på *Mathilde*, der på det tidspunkt lå ud for Peru på vej hjem mod Europa (s. 379-382).

Man bliver imponeret over Dorothea Nissens husmoderlige udfoldelser og hendes bestræbelser på at skabe et hjem om bord på *Mathilde*. Der bliver kokkereret, vasket, stivet og strøget, syet tøj, lavet håndarbejde og gjort rent, som gjaldt det husholdningen på en større gård. I en af dagbogens lidt længere passager (s. 108-110), hvor Dorothea Nissen

har fået mulighed for at sende dagbogen for 1864 hjem til sine forældre, giver hun sig tid til at fundere lidt over, hvem dagbogen er stilet til. Her fremgår det, at den primære modtager af hendes skrivelser er hendes mor, med hendes far og en søster og svoger som mulige medlæsere. Så forstår man bedre, hvorfor det er hende så magtpåliggende at skrive om sit arbejde. Hun er simpelthen i gang med at bevise over for sin mor, at hun magter opgaven som husmor i en husholdning og som hustru for sin mand – kort sagt, at hun formår at skabe et hjem i overensstemmelse med den opdragelse, hun har fået hjemmefra.

Ud over at være en unik kilde til sejlskibsfartens historie, belyser teksten mange aspekter af dagliglivet, som hver især kunne give stof til en hel lille afhandling. Det gælder f.eks. oplevelsen af sygdom – hvor udtrykket ”jeg er lidt Patient i dag” bruges hyppigt – eller forholdet til dyr, hvad enten det er selskabsdyr (som hund, abe og fugle i bur), dyr til konsum (som grise og høns) eller eksotiske dyr, som f.eks. en albatros, der nedlægges for at blive beundret på dækket og derefter smidt over bord.

Læsningen er sine steder ensformig og andre steder dramatisk. Som det er en dagbogs natur, fortælles hændelserne dag for dag uden en fortælleteknisk sondring mellem de dagligdags registreringer af vejr og helbred og de mere afgørende hændelser. Teksten i sig selv hjælper således ikke læseren på vej til en strukturering af de mere overordnede hændelsesforløb. Læseren får overleveret dagbogen næsten på samme måde, som generation efter generation i familien har fået den overleveret – om end i en lettere læselig udgave. På den måde møder læseren Dorothea så at sige ansigt til ansigt og bliver en modtager på lige fod med den familie, hun skrev hjem til i sin tid. Som nutidig læser kan man godt løbe lidt sur i de evindelige gentagelser og dermed risikere at overse de mere unikke oplysninger, der findes i bogen. En opdeling af teksten fra redaktionens side, kunne have hjulpet læseren på vej, ligesom et stikordsregister ville have været et uvurderligt redskab for dem, der vil bruge bogen som kilde til de mangfoldige emner, den berører – men måske ville det være en umulig opgave, tekstens karakter taget i betragtning. Der er da også hjælp at hente fra anden side: Dorothea Nissens dagbøger har senest være anvendt som kilde i Mikkel Leth Jespersens bog *Kaptajner og kolonier. Sejlskibstidens oversøiske Aabenraa-søfart* fra 2014. Her giver særligt side 191-203 en god introduktion til dagbøgenes righoldige indhold, mens bogen i øvrigt giver en god baggrund for at se dagbøgerne i deres samtidige kontekst.

Det er virkelig en fantastisk kilde, der her er blevet gjort tilgængelig for en større kreds, og det er et stort og fortjenstfuldt arbejde, udgiveren og redaktøren har udført. Med denne udgivelse er Dorothea Nissens dagbøger blevet sikret en berettiget plads i søfartshistorien.

Mette Guldberg

Clausen, Aase Beyer og Hans Walmar: Historier om en sønderjysk familie og krigen 1914-1918.

Eget forlag, 2016, 148 s., illustreret, vedlagt CD.

Historier om en sønderjysk familie og krigen 1914-1918 føjer sig til den efterhånden lange række af bøger om sønderjyske krigsdeltagere. Bogens hovedperson er Christian A. Clausen fra Bredebro-egnen. Ved krigsudbruddet blev den da 40-årige landmand indkaldt, og kom i første halvdel af krigen til at gøre tjeneste rundt omkring i Slesvig-Holsten. I foråret 1916 kom han til østfronten - først som frontsoldat, senere bag fronten, hvor han førte opsyn med landbrug. Han vendte hjem i begyndelsen af 1919, og de fire år han var væk måtte hans hustru, Agathe, stå for driften af deres gård. Omkring dem optræder en kreds af familie og forskellige bekendte. Bogen er overvejende baseret på hans mange breve hjem, men suppleret med breve fra hustruen Agathe og kredsen omkring dem. Der er tale om en genfortælling af de mange breve, som forfatterne aldrig hæver sig ret langt over. Formen er dog ikke nogen hindring for, at man får et indblik i livet både på hjemmefronten og ved fronten. Den gør det også nemmere at holde styr på den ikke helt lille kreds af personer og deres skæbner, som man præsenteres for. De ville nok være druknet i en mere traditionel kildeudgivelse. På den anden side savner man også den nærhed til personerne, som deres breve kan give. I selve teksten citeres brevene stort set ikke, men i bogen gives et par eksempler på breve. På den medfølgende CD findes dog scanninger af samtlige breve, desuden en transskribering og en version med moderne retstavning. Bogen præsenterer for så vidt ikke noget nyt, både den sønderjyske hjemmefront, sønderjyder ved og bag østfronten og familier i krig er der udkommet bøger om før, men den giver en kortfattet og letlæselig fremstilling af en sønderjysk landmand og hans nærmeste families tilværelse under krigen.

Bogen er rigt illustreret med datidige billeder fra både østfronten og Sønderjylland - blandt andet flere taget af søsteren Marie. Bagerst i bogen er en række biografier over de forskellige familiemedlemmer, en liste over gårde i slægtens eje, samt en krigskronologi og et person- og stedregister.

Martin Bo Nørregård

Flott, Søren: Sønderjylland besat.

Gyldendal, 2015. 357 s.

Journalisten Søren Flott har udgivet den velskrevne og letlæste bog, *Sønderjylland besat*. Fra begyndelsen gør han det klart, at han har skrevet "en journalistisk fortælling" og ingen "historiebog i traditionel forstand". Ydermere har han valgt en stil, der betegnes som "fortællende journalistik", hvor begivenhederne er "rekonstruerede, så det forhåbentlig på lange strækninger vil føles, som om man sidder og læser en roman." Forfatteren understreger samtidig, at alle "detaljer, dialoger, tanker, følelser og handlinger" er hentet fra bøger eller forskelligt kilde-materiale. Det er vigtigt at gøre sig disse forudsætninger klart, når man læser bogen, og det er en smagssag, om man kan lide denne tilgang, eller om man foretrækker at læse mere traditionelle historiske fremstillinger af Sønderjylland under besættelsen.

Flott bygger fortællingen på fem kendte sønderjyders forskellige besættelsehistorier. Disse personskildringer giver nogle meget forskellige vinkler på den sønderjyske historie. Skildringerne er af amtmand Kresten Refslund Thomsen; chef for grænsegendarmen oberst Svend Bartholin Paludan-Müller; redaktør og folketingsmedlem Adolph Svensson; førstedisponent og modstandsmand Hans Mørup og dyrlæge og leder af det tyske mindretal i Sønderjylland Jens Møller. Formålet har været at trække modsætningerne frem, og Sønderjylland bruges, fordi der i landsdelen var nogle forhold, der gjorde klassiske besættelsestidsproblematikker som samarbejdspolitik versus modstandsbevægelse og flertal versus mindretal endnu tydeligere end i resten af Danmark. Desuden var retsopgøret i Sønderjylland mere omfattende end i det øvrige land.

I forhold til dette formål er de fem personer valgte. Refslund Thomsen var som loyal embedsmand tilhænger af samarbejdspolitik-

ken. Den konservative folketingsmand Adolph Svensson var tilhænger af folkestyret og kritisk indstillet over for modstandsbevægelsen. Paludan-Müller var udpræget dansknational og han kom på kant med og blev dræbt af besættelsesmagten. Den unge nationalkonservative Mørup, der var kritisk over for det parlamentariske system, blev et ledende medlem af den sønderjyske modstandsbevægelse og senere taget og indsat i koncentrationslejren Neuengamme. Og Jens Møller arbejdede som nazist og mindretalsleder tæt sammen med besættelsesmagten, ligesom han støttede den tyske besættelse af Danmark. Altså nogle meget forskellige fortællinger om fem mænd, der traf vidt forskellige valg under besættelsen.

De fem mænds historier er som nævnt valgte til at illustrere baggrunden for nogle af de vigtige valg, der blev truffet under besættelsen, og til at vise, at alt ikke var sort-hvidt, men at der var mange gråzoner. Valgene var ikke lette at træffe, selv om man ofte kan få det indtryk, når man læser forskellige historiske fremstillinger om besættelsestiden. Men valget af personer er samtidig en stor svaghed ved bogen, idet disse personfortællinger i forvejen er kendte og velbeskrevne. Selv om Flott fortæller historierne på en ny måde, sidder man som læser tilbage med et oplevelse af, at der ikke for alvor kommer nyt frem. Det havde været et meget stort plus, hvis forfatteren havde fundet nogle nye personfortællinger, der var helt eller delvist ukendte i forvejen. Man kan også anføre, at det kunne have været interessant med andre typer af personskildringer. Hvor er f.eks. kvinderne henne? – hvor er socialdemokraterne og/eller kommunisterne? – og hvilke svære valg måtte menige medlemmer af det tyske mindretal træffe? Disse og andre aspekter er fraværende, fordi fortællingen er bygget op omkring netop disse fem mænds historier. Ganske vist giver forfatteren en række korte småbiografier i forlængelse af kapitlerne, men det ændrer ikke ved, at de personlige fortællinger er med til at indsnævre den samlede historie om Sønderjylland under besættelsen.

Læsernes udbytte af at læse bogen hænger tæt sammen med forhåndskendskabet til den danske og den sønderjyske besættelsehistorie. Hvis man i forvejen kender meget til historien – især hvis man ydermere har kendskab til de fem mænd – vil mange utvivlsomt opfatte bogen som ret overflødig. Ydermere vil mange være kritiske over, at forfatteren opfinder tanker og dialoger for at gøre fortællingen levende og vedkommende. Hvis man omvendt har et meget ringe kendskab til historien, vil bogen utvivlsomt være interessant, fordi den er godt og

vedkommende skrevet. Man skal ikke underkende, at den genre *Sønderjylland besat* ligger tæt op af – den historiske roman – kan være med til at øge historieinteressen. Det gælder f.eks. romaner skrevet af forfattere som Bernard Cornwell, Conn Iggulden, Ken Follett og Philipp Kerr, der både kan øge kendskabet til og interessen for emner som det antikke Rom; Djengis Khan og mongolernes erobringskrige i 1200-tallet; England i middelalderen eller Berlin under det nazistiske regime.

Personligt foretrækker jeg historiske romaner, der er baseret på fiktive historiske personer, da jeg foretrækker at kunne skille fakta fra fiktion. Jeg bryder mig ikke om, at historiske skikkelser tillægges spekulative tanker og dialoger, bare fordi det passer godt ind i fortællingen. Og specifikt i forhold til *Sønderjylland besat* savner jeg nogle præsentationer af de fremstillinger og det kildemateriale, forfatteren har benyttet. Ikke nødvendigvis i form af løbende kildehenvisninger, men i et kort og præcist afsnit, hvor baggrunden for fortællingen lægges frem. Ellers har du som læser ingen mulighed for at vide, hvad der er fakta og hvad der er fiktion.

Men igen – det er smag og behag. Andre læsere vil utvivlsomt holde meget af den fortællestil, der er anvendt i bogen. Det er blot vigtigt at gøre sig klart, at *Sønderjylland besat* ikke er faghistorisk fremstilling eller en historiebog. Men det var jo heller ikke formålet med bogen.

Mogens Rostgaard Nissen

Hansen, Mikael Kristian: Frederik Ahlefeldt-Laurvig – teatrets aristokrat i det dansk-tyske grænseland.

Teatermuseumet i Hofteatret. 2016. 185 s. Indb. Ill.

Gennem de senere år har avislæsere i grænselandet kunnet følge et langvarigt tovtrækkeri om Landestheater i byen Slesvig. Til slut var der ikke andet at gøre end at nedrive en hæderkronet gammel bygning fra 1839. Så fulgte det vanskelige spørgsmål om indretning af nyt teater: placering i en tidligere kaserne- og museumsbygning, midlertidigt logi i det danske forsamlingshus Slesvighus eller ny placering i omegnen af det danske gymnasium A.P. Møller Skolen? Spørgsmålene er stadig ikke afklaret. Alt dette hændte for et teater med en meget interessant historie. Slesvig by er nemlig vuggen for alt teaterliv i hele det gamle Sønderjylland mellem Kongeå og Ejder. Dette forløb blev indledt af

en af de danske kongers statholdere i Slesvig og en dansk lensgreve. Deres indsats er emnet for bogen om Langeland-lensgreven Frederik Ahlefeldt-Laurvig, skrevet af museumsinspektør ved Teatermuseumet i Hofteatret Mikael Kristian Hansen.

Frederik Ahlefeldt-Laurvig (1760-1832) var en af det danske monarkis største grundbesiddere. Fra 1791 ejede han grevskabet Tranevær- Langeland og desuden det vidtstrakte grevskab Laurvig i Norge. Som helt ung fik han militære poster, men hans interesser var andre, de gik i retning af musik og teater. Allerede i studieårene i Kiel oplevede han teaterselskaber på gæstespil, og han fik kontakt til Hamborg, hvor teaterlivet omkring Hamburger Nationaltheater blomstrede med kendte teaternavne som Gotthold Ephraim Lessing og Friedrich Ludwig Schröder. Hamborg-teatret vakte opmærksomhed blandt teaterinteresserede aristokrater i Danmark og hos kongens statholder i Slesvig, landgrev Carl af Hessen.

Ahlefeldt fik kontakt til Carl, da han blev del af hans stab i 1789, og det førte til ophold i landgrevens residensby Slesvig. Her fandt to teatervenner hinanden. På Gottorp slot finansierede hoffet fra gammel tid teater- og operaopførelser i et tidligere boldhus ved slottet, og det blev fra 1780'erne videreført af landgreven.

I 1792 udpegede Carl den teaterinteresserede officer til teaterchef og gav ham god finansiel støtte. Nu fulgte gode år for teatret. Ahlefeldt-Laurvig udviklede Slesvig-hofteatret med forbillede i Hamborg. Kunstnere blev ansat, musikkapellet blev udbygget, og i de følgende år gik et stort antal operaer, syngespil, skue- og lystspil over scenen. Der blev spillet i månederne fra oktober til december og februar til maj. Årligt i januar drog Slesvig-kunstnerne på gæsteoptræden i Kiel i forbindelse med det årlige finansmarked, Kieler-Umschlag. Fra 1794 var der også gæsteoptræden i Flensborg, hvor en særlig teaterbygning blev opført året efter. På programmet stod stykker af dengang kendte forfattere som Friedrich Ludwig Schröder, August von Kotzebue, August Wilhelm Iffland. Særlig bemærkelsesværdige var mange opførelser af Shakespeare, og berømte stykker af avantgarde-dramatikerne Lessing og Friedrich Schiller. Ahlefeldt nærede en særlig passion for musik og syngespil og lod operaer som Mozarts Don Juan, Tryllefløjten og Bortførelsen fra Seraillet opsætte i stort udstyr. Slesvig-scenen var før ude end Det kongelige Teater i København. Det var et tysksproget teaterliv, hvor forsøg med Holberg og danske stykker i tysk oversættelse ikke slog godt an.

I 1798 forlod Ahlefeldt hofteatret på Gottorp. Han flyttede til Tranekær men fortsatte med at beskæftige sig med musik og teater. På Tranekær finansierede han frem til 1820'erne et musikkapel så fremragende, at det også drog på koncertbesøg i fynske og jyske byer. Og han tog mod teatertrupper, som fra tid til anden gav forestilling for de fine herskaber på slottet og for godsets befolkning. I Odense hørte han til de aristokratiske fynske kredse, som fra 1791 lagde penge og publikum til teaterliv i Odense.

Historien om Ahlefeldts teaterindsats i Slesvig har været kendt længe. Hans betydning i Slesvig er beskrevet i tidligere tysk forskning, men har været ret forbigået på dansk side. Bogen lægger historien sagligt frem, og der er inddraget før ukendt dokumentation bevaret i godsarkivet fra Tranekær. Klart dokumenteres, at Slesvig-teatret var frontløber og samtidig illustreres, hvilken stærk position tysk kultur har spillet for monarkiets dannede elite. I Slesvig var det tyske forbillede i Hamborg enerådende, i Odense tog teaterlivet afsæt i aristokratiets ønske om at få noget lignende til Fyns hovedstad.

Bogen giver præcis dokumentation af teaterlivet med omtale af skuespillere, repertoire og programmer. Kun savner man et blik ud i tilskuerrummene. Der gøres ikke rigtig et forsøg på at belyse publikum og samfundsrammen bag teatrene. Bogen er snæver teaterhistorie, og den under heller ikke læseren en antydning af den øvrige interessante historie om Frederik Ahlefeldt-Laurvig: godsejeren på Tranekær som fremmede landbruget, forsøgte fabriksfremstilling af brændevin og frugtvin, som forsøgte sig med dyrkning og forarbejdning af hør, prøvede på fremstilling af tærskemaskiner, støttede undervisning af unge landmænd og forsøgte sig med at dyrke sukkerroer og fremstilling af sirup og sukker.

Lars N. Henningsen

Hering, Rainer, Hans Schultz Hansen og Elke Imberger (red.): 1864 – Mennesker mellem magterne. 1864 – Menschen zwischen den Mächten. Hamburg University Press, Rigsarkivet i Aabenraa og Landesarchiv Schleswig-Holstein, 2015. 490 s.

Denne antologi udspringer af et dansk-tysk seminar om de civile aspekter af 1864. Samtlige bidrag er trykt på både dansk og tysk. Dispositionen er kronologisk og helstøbt.

Peter Wulfs bidrag om de tyske forbundstropper og forbundsadministrationen i Holsten holder fokus på den store politik. Da novemberforfatningen af 1863 i praksis udskilte Holsten fra Helstaten, fik Det tyske Forbund en anledning til at gribe militært ind på vegne af sin medlemsstat Holsten, hvis rettigheder blev krænkede. Sachsiske og hannoveranske tropper besatte den 23.-31. december 1863 Holsten og to civilkommissærer overtog ledelsen af forvaltningen, hvis embedsmænd blev udskiftet med såkaldte "augustenborgerne", der var loyale over for Friedrich den 8., søn af den tidligere hertug af Augustenborg. Friedrich fik støtte fra de små og mellemstore stater i Tyskland, der gerne så deres position styrket som en tredje faktor mellem de to stormagter Preussen og Østrig. Friedrich opnåede straks ved sin ankomst til Holsten den 30. december stor popularitet – men blev modarbejdet af Preussen og Østrig, der begge som medunderskrivere af Londontraktaten havde anerkendt Christian den 9.'s arveret. Forbundets civilkommissærer måtte balancere: Friedrich fik tilladelse til at opholde sig i Holsten, men kun som privatperson. Den begejstrede bevægelse omkring ham fik lange tøjler, mens han selv blev holdt i meget kort snor.

Hvor kort, ser Johannes Rosenplänter nærmere på i sit bidrag, der går helt tæt på de politiske forhold i Kiel 1863-1866 og beskriver spændingerne mellem slesvig-holstenerne, Østrig og Preussen. Slesvig-holsternes mål var et liberalt, selvstændigt hertugdømme under Friedrich den 8, og både forbundstropperne og han selv blev modtaget som befriere. Men preusserne havde andre planer. Hertugen oprettede ganske vist en skyggeregering, men den egentlige magt besad civilkommissærerne. Rosenplänter ser den slesvig-holstenske bevægelse som en stærk folkelig og demokratisk bevægelse, der ganske vist efter kort tid blev kvalt af Preussen. Den havde rødder i det demokratiske røre omkring 1848 og den fik betydning for udviklingen af den demokratiske tradition i Slesvig-Holsten.

Jörg Rathjens emne er civilkommissærerne og den øverste forvaltning. Østrig udpegede i 1864 diplomaten grev Revertera til civilkommissær. Hans opgave var at sørge for et godt forhold til forbundskommissærerne i Holsten og følge krigens forløb. Preussens kommissær var Freiherr von Zedlitz, fhv. landråd og politidirektør i Berlin, en dygtig administrator med erfaring i bekæmpelse af oppositionelle bevægelser. Hans opgave var at bane vejen for en annekstion af hertugdømmerne som provins i Preussen. Det administrative brud mellem de to stormagter fulgte med Gastein-overenskomsten i 1865, der gav Preussen admini-

strationen af Slesvig (samt dele af Holsten) og Østrig af Holsten. Wolff, Rosenplänter og Rathjens bidrag føjer sig meget fin ind i hinanden med kun få, nødvendige gentagelser.

Inge Adriansens artikel handler om civilbefolkningens vilkår på Als og Sundeved: tab af liv og ejendom, indkvartering og tvangskørsel. Adriansen oplister 13 civile dødsfald i forbindelse med krigshandlingerne, men langt de fleste dødsfald har kun meget indirekte forbindelse til krigen – en gammel kone på 83, der pga. krigen er flyttet fra sit hjem og bor hos sin søn i Skelde og dér dør af alderdomssvækkelse, kan kun med megen god vilje kaldes krigsrelateret. Så er der straks mere direkte forbindelse med de mennesker, der fik deres ejendomme nedbrudt for at skaffe hærene tilkørselsveje eller frit skudfelt. Det skete ofte i huj og hast – og det kneb efterfølgende med at få udbetalt en rimelig erstatning.

Også Leif Hansen Nielsen undersøger de civile forhold, nemlig i Aabenraa amt. Hansen Nielsen dokumenterer overbevisende, at det var undtagelsen mere end reglen, at tropperne rekvirerede forplejning, og at det i praksis kun var under den hurtige fremrykning først i februar, da den militære logistik endnu ikke var på plads, at det fandt sted. Indkvartering og ægtkørsel, dvs. tvangskørsel for militæret, var derimod en byrde. De fleste ture var éndagsture, men fra det undersøgte Rise Sogn er der også kørsler helt til Aalborg. Hertil kom beslaglæggelser af både og joller til preussernes overgang til Als. Men, som Hansen Nielsen konkluderer: De preussiske tropper var næppe en større økonomisk belastning for civilbefolkningen end en tilsvarende dansk ville have været.

Hans Schultz Hansens emne er de nationale bevægelser og kampen om Slesvigs fremtid i 1864. Blandt disses virkemidler var deputationer, adresser, folkemøder samt pressen. Den tysksindede del af befolkningen ønskede et selvstændigt, udelt Slesvig-Holsten indtil Kongeåen, mens den danske bevægelse efter nogen tøven stræbte efter en deling af Slesvig. Slesvig-holstenerne kunne agere ud fra en stærkere og friere position end den danske bevægelse, der var svækket af forbud. Men ingen af parterne havde held med deres bestræbelser. For den danske bevægelses vedkommende gav det dog et grundlag for den senere organisering – og ikke mindst gav den bevægelsen et klart defineret og demokratisk funderet mål: En folkeafstemning om grænsen.

Steffen Elmer Jørgensen ser på administration, civilbefolkning og besættelsesmagt i Vejle Amt. Vejle blev ramt af gidseltagninger, rekviritioner, kørsler og indkvartering og måtte tilmed betale en enorm krigs-

skat. Hertil kom bombardementet af Fredericia og kampe omkring Vejle. Civilbefolkningen i Vejle Amt blev ramt hårdere end noget andet sted – her var østrigere og preussere kommet til fjendeland og optrådte bestemt ikke som "befriere."

Steen Bo Frandsens emne er konflikten mellem på den ene side hovedstadens nationalliberale og den Ejderpolitik, der førte Danmark ud i krigen, og på den anden side jyske liberale og konservative helstatsorienterede kredse, der var modstandere af både Ejderpolitikken og krigen – og som derfor blev forsøgt diffameret af hovedstadspressen som "hjemmetyskere" og dårlige patrioter. Frandsen følger rødderne til den gensidige mistillid til 1830'ernes og 1840'ernes politiske debatter, der viste, at Jyllands interesser ikke sjældent faldt bedre sammen med Slesvigs og Holstens end med Københavns – det gjaldt f.eks. den jyske jernbane. Frandsens sympati er klart på "jydernes" side.

Martin Krieger ser på den økonomiske udvikling i Slesvig-Holsten efter 1864. Et økonomisk opsving satte ind, men dette skyldtes næppe så meget indlemmelsen som den almindelige tekniske og økonomiske udvikling. Dog betød udbygning af infrastruktur, forenkling af lovgivning og generel effektivisering ganske meget. Krieger argumenterer dog for, at der snarere er tale om kontinuitet hen over 1864, men at navnlig udbygningen af den preussiske infrastruktur accelererede udviklingen.

Silke Göttisch-Elten afrunder antologien med et bidrag om de preussiske bestræbelser for at fremme en preussisk identitet i Slesvig-Holsten efter 1864 ("identitetspolitikker"). Efter inkorporationen af Slesvig-Holsten i 1867 stod Preussen med en befolkning, der for nordslesvigernes vedkommende orienterede sig mod Danmark og for restens vedkommende i hvert fald ikke følte sig preussiske. Hele moderniseringen af administration og infrastruktur skal ses som en preussisk charmeoffensiv. Men også rejsningen af monumenter, storstående iscenesættelser og turisme skulle fremme preussisk identitet. Artiklen indledes meget interessant med at fastslå, at det var Bismarck, der i 1889 udtrykkeligt forbød at højtideligholde 25-årsdagen for sejren over Danmark i 1864, fordi han ikke kunne se, "hvordan den vil kunne fremme en tyskvenlig holdning i landet." Først og fremmest var Bismarck opsat på ikke at skade forholdet til Danmark – dette ændrede sig som bekendt siden hen.

Det er en meget veldisponeret og velredigeret antologi, hvis enkelte og prisværdigt korte artikler føjer sig naturligt sammen til en vellykket enhed. Bogen anbefales hermed.

René Rasmussen

Ingemann, Henrik: Rigsdagsmand Hans Lassen af Lysabild.

Lysabild sognehistoriske forening, 2016, 92 s. ill.

Det var den største ulykke, der hidtil havde ramt den nationale sag i Sønderjylland. Sådan karakteriserede H.P. Hanssen i 1896 det underslæb på 250.000 mark, som den netop afdøde landdagsmand, Hans Lassen, havde begået i sin stilling som sparekasseformand for Lysabild Sparekasse. Det var ikke så meget beløbets størrelse, som Hans Lassens fremtrædende stilling i det danske mindretal, der gjorde underslæbet til en stor ulykke. Hans Lassen havde været de dansksindedes repræsentant i både rigs- og landdag i Berlin, han havde bestridt en lang række tillidsposter i hjemegnen på Als og havde i en årrække været en af de ledende personer i den danske bevægelse syd for grænsen. Derfor udviklede skandalen sig til en kollektiv skam i det danske mindretal. Hans Lassen mistede sin anseelse og man forsøgte at slette mindet om ham. End ikke en gravsten tillod man ham på Lysabild kirkegård og i eftertiden er han kun blevet behandlet sporadisk i historiebøgerne. Denne bog er således den første samlede beskrivelse af Hans Lassens liv og forfatterens mål er "at sætte Hans Lassen det minde, han trods alt fortjener - som en væsentlig person i Nordslesvigs historie".

Forfatteren, der i øvrigt er i familien med Hans Lassen, har sat sig for at beskrive hele Hans Lassens liv på 92 rigt illustrerede sider. Der er derfor tale om en ret kort fortælling om Hans Lassen og hans liv. Bogen lægger ud med en beskrivelse af Hans Lassens begravelse. Underslæbet var endnu ikke opdaget og beskrivelsen af den velbesøgte begravelse og avisernes mange hyldestord om Hans Lassen efterlader klart det indtryk, at der er tale om en Als' fornemste sønner.

Herefter påbegyndes den kronologiske fortælling om Hans Lassen liv. Der er ikke mange ord om Hans Lassens barndom og det første vi hører om ham er, at han som 16-årig blev sendt på Rødding Højskole, hvor han var elev i 1847 og 1848. Højskolen var blevet oprettet tre år før, som den første af sin slags i verden og det var derfor usædvanligt og temmelig progressivt, at Hans Lassen i en alder af 16 år blev sendt på højskole.

På grund af den første slesvigske krig, blev Hans Lassen sendt hjem fra højskolen i 1848. I 1852 blev han gift og overtog sin mødrende gård i Lysabild. Efter krigen i 1864 blev han politisk aktiv i den danske bevægelse og steg stille og roligt i graderne. Han var bl.a. med til at starte Sandbjerg Højskole, han var formand for Den Alsiske Landboforening,

og i 1865 var han ophavsmand til Lysabild Sparekasse. I sparekassen var han både bogholder og formand og da den offentlige kontrol med sparekassen var mangelfuld, var det ikke svært for Hans Lassen at manipulere med regnskaberne.

Fra 1875 og indtil sin død i 1896 sad Hans Lassen i den tyske landdag i Berlin. Derudover sad han tre år i rigsdagen fra 1881-84. I denne periode markerede Hans Lassen sig bl.a. i kampen for det danske sprog og han modarbejdede myndighedernes udvisning af danske optanter. Mest fremtrædende var dog hans indflydelse internt i den danske bevægelse, hvor han var tilhænger af edsaflæggelsen. Aflagde de danske landdagsmedlemmer ed på den preussiske forfatning, kunne de indtage deres sæde i den tyske landdag og her søge at opnå indrømmelser for det danske mindretal. Denne holdning bragte ham på kant med flere fremtrædende personligheder i den danske bevægelse, som mente, at edsaflæggelsen var forræderi. Da Hans Lassen valgte at aflægge eden i 1881, blev han derfor voldsomt upopulær, og i 1884 blev han fravalgt som danskernes rigsdagskandidat i Berlin. Han fortsatte dog i landdagen og fra slutningen af 1880'erne vandt edsaflæggelsen bred anerkendelse i den danske bevægelse. Indirekte havde Hans Lassen dermed fået genoprejsning. En genoprejsning, der dog siden blev overskygget af hans omfattende underslæb i Lysabild Sparekasse.

Henrik Ingemann har med sin bog formået at sætte fokus på personen Hans Lassen, men der er tale om en bog med både styrker og svagheder. Der hvor bogen står stærkest er i beskrivelsen af Hans Lassen som formand for Sparekassen i Lysabild og eftervirkningerne af det underslæb han begik hen over en 30-årig periode. Her får man en grundig beskrivelse af hele forløbet både før og efter Hans Lassens død, og man hører hvordan det gennem H.P. Hanssens ihærdige indsats lykkedes at undgå, at underslæbet udviklede sig til en skandale, der ramte den nationale sag.

Derimod kunne tiden som politiker være beskrevet mere indgående. Bl.a. ville det have været ønskeligt med en mere grundig beskrivelse af Hans Lassens virke i Berlin og af samarbejdet med fremtrædende medlemmer af den danske bevægelse, som H.P. Hanssen og Gustav Johannsen. Hans rolle i synoderne, Vælgerforeningen og i forhold til de danske optanter beskrives også kun ganske kort. Det nævnes desuden, at bruddet med protestpolitikken og edsaflæggelsen i landdagen var et af de steder, hvor Hans Lassen har sat dybe spor i de dansksindedes udvikling, men vi får ikke rigtig at vide, hvilke spor der er tale om.

Generelt set synes forfatteren meget optaget af ønsket om at give Hans Lassen oprejsning. Særligt i det sidste kapitel tager dette lidt overhånd når forfatteren bl.a. konkluderer, at Hans Lassen "ville det bedste for alle" og ikke tror, at "Hans Lassen bevidst tog af kassen i et bedragerisk øjemed". Derudover er der en række steder i bogen nogle meget lange og indforståede citater, som ikke kommenteres eller uddybes. Det gør visse steder bogen svær at læse, hvis ikke man har et forudgående kendskab til Hans Lassen og den tid han levede i.

Alt i alt er der tale om en relativt kortfattet fortælling om Hans Lassens liv, som beskriver hovedtrækkene i hans liv men ikke giver en indgående beskrivelse af hans politiske karriere og betydning.

Klaus Tolstrup Petersen

Kristensen, Tenna R. (Red.). Haderslev – en købstad bliver til. Udgravninger ved Starup og Mølleåen.

Museum Sønderjylland – Arkæologi 2016. 208 sider.

Med bogens overordnede titel kunne man fristes til at tro, at den omhandlede Haderslevs historie i middelalderen, men det der reelt er omdrejningspunktet er resultater af 60 års arkæologiske undersøgelser af handelspladserne ved Møllestrømmen og i den nærmeste omegn ved Sdr. Starup kirke. Der er således tale om brikker til en kommende fremstilling af Haderslevs ældste historie og det er værdifuldt, at de arkæologiske fund bliver fremlagt så fylldigt. Den ny viden kan måske også anvendes i forhold til andre af 1100-tallets sønderjyske småhandelspladser som Brovold, Varnæs og Kobbersted.

Bogen er tilegnet overinspektør Lennart S. Madsen, der selv har skrevet det indledende historiske afsnit om bebyggelseshistorien i området ved Haderslev tunneldal. Arkæolog Anders Hartvig beskriver udgravningerne ved Sdr. Starup kirke, der ligger helt ud til fjorden. Ved de første gravninger i 1985 fandt man vest for kirken, men adskilt af en skelgrøft spor af smedehåndværk og bronzestøbning relateret til kirkebyggeriet samt brønde og ildsteder. Da der kun var få tegn på bygninger, blev stedet tolket som en handelsplads af sæsonmæssig karakter. Opfattelsen måtte ændres, da man 2001 fandt tomter af et par langhuse, der blev tolket som beboelse, og i 2010 et område med tætliggende huse, der havde afløst hinanden. Formodentlig har hele det yderste næs været bebygget.

Efter Hartvigs opfattelse er anløbspladsen begyndt i Vikingetiden, men begyndelsen er ikke påvist ved anlægsspor. Fase 2 dateres til 1000-tallet og starten af 1100-tallet og består af nogle store langhuse, håndværksaktivitet, skelgrøften samt starten på kirkebyggeriet. Ved anløbspladsen er der et indslag af håndværk, og med voksende aktivitet begynder et stort kirkebyggeri i århundredets anden halvdel. I fase 3 i 1100-tallet lå der gennem en årrække mindre huse, som ikke er typiske for agrarbebyggelse samt nogle smedjer. I dette århundrede reduceres kirken og i fase 4 i 1200-tallet uddør pladsen så småt.

Specialisten i kirkearkæologi Thomas Bertelsen analyserer den romanske frådstenskirke i Sdr. Starup nøje og overvejer mulige rester fra Haderslevs første stenkirke. Primært gælder det dog frådstenskirken, for man kan ikke sikkert henføre genanvendte granitkvadere i Haderslevs Vor Frue til dens forgænger eller andre kirker. Han foretager en grundig bygningsarkæologisk gennemgang af Sdr. Starup kirke for at afklare, om den blev færdiggjort i den tiltænkte basilika form, eller om den blev opgivet undervejs til fordel for en mere beskedne løsning. Svaret har betydning for forståelsen af anløbspladsens udvikling og dens forhold til det tidlige Haderslev. Hans undersøgelse påviser, at den blev bygget etapevis som en treskibet hovedkirke med kor og apsis og fem arkader ud til sideskibene, og han diskuterer basilikaer med beslægtede planløsninger. Byggeriet begyndte i øst med apsis og kor og sluttede i vest af et bredt tårnanlæg. Den blev færdiggjort efter planen, men efter en kort tid blev sideskibe og tårn dog fjernet ved en målrettet handling. Der findes nu et holdepunkt i absolut kronologi, idet en dendrokronologisk analyse af en bjælke fra koret viser, at kirken må være opført omkring 1100. Ud fra arkitekturhistoriske træk daterer han reduktionen af kirkens sideskibe og tårn til tiden før 1250, måske allerede i 1100-tallet. De nuværende sideskibe er en rekonstruktion fra det 19. århundrede.

Derefter skifter fokus til Haderslev. I 1954 fandt museumsinspektør Hans Neumann under en middelalderlig stendæmning ved Møllestrømmen vraget af et klinkbygget skib, hvoraf en midtersektion blev udgravet. Dengang kunne man ikke bestemme skibets alder og oprindelse, som det gøres i skibsarkæologen Anton Englerts beskrivelse af skibet. Fundet sættes ind i en bredere sammenhæng, da kapitlet stammer fra hans disputats fra 2001 om store skibe i danske vande 1000-1250. Haderslev havn blev anløbet af forskellige typer fragtskibe. Det fundne skib var et mindst 12 meter langt, klinkbygget fartøj bygget ca

1220 i Jylland, og var beregnet til at bære tung last under sejl. Det er det ældst kendte skib, der ikke har de typiske træk fra den sene vikingetids byggetradition. I stedet havde det nye konstruktionstræk, der peger i retning af kogge designet fra det sene 1100-tal. Men tilstedeværelsen af de kravelbyggede kogger i Haderslev fremgår også af tømmerstykker fundet ved Møllestrømmen.

Arkæologen Tenna R. Kristensen beskriver de større udgravninger, der er foretaget lige nord for vandløbet, hvor man har fundet det hidtil ældste Haderslev. Ligesom for Starup udgravningerne ledsages dette kapitel med en udmærket oversigt over de fundne genstande. Positivt er også mange dendroundersøgelser, så man kan bygge på absolut kronologi. De ældste aktivitetsspor stammer fra før 1150, men først i en fase 2 i de efterfølgende hundrede år frem til 1250 er der sikre anlægsspor af små stavbyggede huse på parceller med grøfter og plankeværk. I fase 3 fra midten af 1200 tallet opdømmes Møllestrømmen og en solid bygning opføres ved vandløbet, formentlig en vandmølle. Denne ældste dæmning erstattes i 1409 af en anden længere mod øst og vandet steg to meter. Først hundred år senere kunne der atter bygges tæt ved strømmen.

I et afsluttende kapitel fortolker forfatterne bogens resultater. Det slås fast, at der kun er få indikationer på omfattende handel ved Starup, men nok håndværksaktiviteter. Det har snarere været et sted med en begrænset vareudveksling. Den kystnære beliggenhed, kun få importerede genstande samt håndværk kendetegner ligeledes de ældste aktiviteter i Haderslev, og først i højmiddelalderlige fase 3 efter 1250 finder man for alvor importerede genstande blandt fundene. Det er tydeligt, at bebyggelsen ved Møllestrømmen opstod senere og en overgang eksisterede samtidigt med husene i Starup, der derefter gik ind i en afsluttende fase. Kirken i Sdr. Starup blev reduceret, hvorimod Haderslev udviklede sig med skibe, dæmning og vandmølle.

Forfatterernes fremlæggelse af de arkæologiske resultater og indiciene på en sammenhæng mellem Starup og Møllestrømmen forekommer mig rigtige. Derimod virker nogle af de løse ledsagende teorier ikke overbevisende, som den at de to anlægssteder skulle have haft funktion som ledingshavne, når der ikke er noget indicium på det, eller at Starup skulle være sat i gang af en rig stormandsslægt, der kun kendes fra en runesten over en Erik sat 250 år tidligere. I tolkningen af opførelsen og reduktionen af frådstensbasilikaen i Sdr. Starup kunne man nok med fordel have sammenlignet mere med baggrunden for tilsvarende

kirker andetsteds i landet og desuden set den i lyset af kongens samarbejde med bispen i Slesvig og reglerne i kanonisk ret. Disse forbehold ændrer dog ikke ved, at der hermed er fremlagt materiale til en god fremstilling af Haderslev ældste historie.

Jørgen Witte

Manitz, Bärbel: Der Jungendstilkünstler Anton Huber und sein Hauptwerk Haus Lensnack. Kiel/Hamburg 2015.

Normalt indleder jeg ikke med at kommentere form, men med en vægt på knap 3½ kg. er det næsten uomgængeligt i tilfældet med Bärbel Manitz' bog »Der Jungendstilkünstler Anton Huber und sein Hauptwerk Haus Lensnack«. Det er et ualmindeligt smukt værk (24x28 cm), der oser af eksklusivitet, hvilket bl.a. understreges af den medfølgende kassette, så bogen står beskyttet på reolen. Bogen har et konservativt mørkegrønt lærredsslag og et smudsomslag, der på forsiden prydes af indgangspartiet til Villa Lindsnakke. Tekst og billeder står lydfri på siderne.

Jugendstil er et kort bekendtskab i den europæiske og sønderjyske arkitekturhistorie, måske mest fordi den overvejende var en dekorationsstil, der blev klemmt inde mellem historicismen og hjemstavnsstilen omkring 1900. I Sønderjylland er det først og fremmest i Sønderborg, hvor stilen har sat sine spor. Man skal lede grundigt efter bygninger i gennemført jugendstil som i f.eks. Toosbøystasse i Flensborg eller Helgolandsgade i Sønderjylland. Til gengæld finder man de karakteristiske dekorative elementer rundt om på mange af tidens bygninger.

Et af de mest markante eksempler og måske det mest gennemførte i Sønderjylland overhovedet på et stykke gesamtkunstwerk i jugendstil er Haus Lensnack/Villa Lindsnakke på nordsiden af Aabenraa Fjord, lidt uden for Aabenraa. Den store villa blev tegnet af arkitekt og møbel-designer Anton Huber og opført af skibsreder Jacob Jebsen 1909-1910. På en gang er bygningen kendt af mange og ukendt af de fleste, der primært forbinder villaen med skibsreder Jebsen. Med Bärbel Manitz bog har læseren fået mulighed for at stifte et indgående bekendtskab med arkitekten, hans værker, bygherren Jacob Jebsen, Villa Lindsnakke, parken og livet på Lindsnakke. Bärbel Manitz går grundig til værks. Alene gennemgangen af bygningen, arkitekturen og indretningen fylder 231 af de 589 sider.

Anton Huber (1873-1939) blev født i Stuttgart, hvor faren var lærer på kunsthåndværkerskolen. Den tradition fortsatte Anton Huber med en uddannelse på bl.a. kunsthåndværkerskolerne i Mainz og Stuttgart. I 1905 kom han til Flensborg, hvor han fik ansættelse på kunstværkerskolen og hurtigt kom i kontakt med kunsthåndværkermuseets berømte direktør Ernst Saueremann. Anton Huber blev tidligt præget af Jugendstilen og tiden i Flensborg blev hans ubetinget mest kreative og frodige inden han i 1919 flyttede til en stilling som direktør for Håndværker- og kunsthåndværkerskolen i Dortmund.

Dette betød, at hans væsentligste værker ligger eller lå nord for 1920-grænsen. Foruden Villa Lindsnakke drejer det sig om Dr. Sieverts smukke hus i Tønder (opf. 1910) og »Æ Teufelsvilla« på Gl. Flensborgvej i Aabenraa. Den sidste er af en uforstående eftertid desværre nedrevet for ti år siden. Villa Lindsnakke er dog hovedværket. Og det lades man ikke i tvivl om. Med bygningen placerer Anton Huber ifølge Manitz sig på niveau med de fremmeste tyske reformarkitekter på dette tidspunkt, som bl.a. Muthesius, Behrens, Billing, Th. Fischer og F. Schumacher (s. 401). Villa Lindsnakke er dog også et stort parkanlæg, der blev skabt af havearkitektfirmaet Schnackenberg og Siebold i Hamborg. Også på dette punkt entredede Jacob Jebsen med de fremmeste i Tyskland, idet firmaet hørte til kredsen omkring Deutschen Werkbund.

Bogen er blevet til på foranledning af Michael Jebsen, som har fået et yderst kompetent værk om Haus Lensnack, Anton Huber, havearkitekturen, bygherren og familielivet. Jugendstilen i Sønderjylland og Slesvig-Holsten fortjener større opmærksomhed end det er tilfældet i dag. Bärbel Manitz leverer her et vigtig og solidt bidrag til stilartens historie. Skulle man komme med en indvending, så er der næsten for meget af det gode. Det ville være en oplagt idé med en stor artikel af forfatteren på dansk for de, som ikke behersker tysk eller som ønsker en kortere præsentation af huset, familien Jebsen og Anton Huber.

Kim Furdal

Mehlhorn, Dieter-J.: *Architektur in Schleswig-Holstein. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart.* Kiel/Hamborg 2016. 406 sider ill.

Bogmarkedet bugner i disse år af opslagsværker og leksikoner inden for vidt forskellige områder. En af de seneste i denne stramme genre er *Architektur in Schleswig-Holstein* skrevet af Dieter-J. Mehlhorn. Det

er usædvanligt, at der står en forfatter bag et leksikon af dette omfang, men det er heller ikke nyopdyrket land. Slesvig-Holsten har flere håndbøger om delstatens arkitektur, men det er første gang, at der foreligger en så velillustreret arkitekturhistorie, der dækker så bredt.

Architektur in Schleswig-Holstein består af to dele. Først en mindre indledende del på 52 sider om den slesvig-holstenske arkitektur, hvor Mehlhorn gennemgår faktorer, der er bestemmende for arkitekturen: stilhistorien fra middelalderen til i dag, bygningstyper samt den tekniske infrastruktur og svømmende arkitektur. Efter dette følger den leksikalske hoveddel over arkitekturen i Slesvig-Holsten. Endelig sluttes bogen af med en oversigt over steder, som har ændret navn, en selektiv litteraturliste og billedhenvisninger.

Mehlhorn skriver, at Slesvig-Holstens politiske historie er overordentlig kompliceret og henviser til Ulrich Langes *Geschichte Schleswig-Holstein*. Det burde han nok have nøjedes med. Hans udredning af de enkelte områders - Lübeck, Lauenburg, Ditmarsken -historie er rodet og uklar. Her burde han have taget afsæt i de dynastiske forhold - primært den danske konge og de slesvigske hertuger, som gennem århundreder frem til 1867 samlede og adskilte de enkelte dele af Slesvig og Holsten. Det havde tillige været en fordel, hvis han havde skabt større klarhed over delingerne, som fik betydning for de økonomiske forhold i de enkelte områder af hertugdømmerne og dermed for arkitekturen.

Den leksikalske del er opdelt topografisk, så man skal finde de enkelte bygninger under den pågældende by eller landsby. For de større byers vedkommende indledes der med en kort byhistorie, hvorefter bygningerne skal findes under de enkelte kvarterer. Opbygningen er fint i tråd med Mehlhorns ønske om at skrive en arkitekturguide, men for de, der beskæftiger sig med arkitektur, arkitekturhistorie og arkitekter, er det et problem, at bogen ikke rummer registre over arkitekter og værker. Er man interesseret i f.eks. C.F. Hansen eller Paul Ziegler er man nød til at gå bogen systematisk igennem.

Bogens geografiske afgrænsning er situationen i 1946, hvor Altona i 1937 var blevet indlemmet i Hamborg og Lübeck samme år i Slesvig-Holsten. Det er formelt korrekt og konsekvent, men i et historisk perspektiv er det ikke videre hensigtsmæssigt, at bogen overhovedet ikke beskæftiger sig med helstatens næststørste by Altona, hvor f.eks. C.F. Hansen havde sit virke som landbygmester 1785-1804. Knapt så overraskende beskæftiger bogen sig ikke med det nuværende Sønderjylland efter 1920.

Mehlborns arkitekturbegreb spænder vidt og indbefatter infrastruktur og såkaldt svømmende arkitektur. I de indledende afsnit nævner han hærvejen, makadamiserede veje og motorveje. Jeg medgiver, at landskabsarkitekter kan etablere smukke veje i landskabet, men mit arkitekturbegreb levner ikke plads til f.eks. Hærvejen. Det er i øvrigt en forældet tanke, at betragte de ældste veje, som fast definerede størrelser. De sidste 40-50 års vejhistoriske forskning har netop understreget, at vejene lå, hvor trafikanterne skabte dem ved deres færden. Jeg mener heller ikke, at man kan medtage forskellige skibstyper under arkitekturbegrebet. Det er en misforstået udvanding af begrebet arkitektur. Valdemarsmuren i Dannevirke er af stor kulturhistorisk værdi, men muren betragter jeg ikke som arkitektur. Til gengæld giver det mening at medtage tekniske konstruktioner som broer, befæstningsanlæg og sluser, når de rækker videre end rene ingeniørkonstruktioner, som det er sket med Femernbroen. Men hvorfor ikke medtage Ejderdæmningen?

Foruden de nævnte begrænsninger rummer bogen en lang række mere personlige valg. Bogen indeholder f.eks. ikke samtlige landsbykirker, men kun de arkitekturhistorisk mere interessante kirker. Kirken i Munkebrarup er berettiget medtaget. Til gengæld har Simonberg kirke lige syd for Husum, opført 1827-1828, ikke fundet plads i bogen selv om den er tegnet af C.F. Hansen. Under Flensborg er fremhævet Holm 57-61, som nu indgår i et moderne indkøbscenter. Det er et besynderligt valg, når bl.a. Holm 19-21 med sine aftrappede sidehuse, der arkitektonisk er betydelig mere interessant, ikke er nævnt. Når Holm, Storegade, Søndertorv og Nørretorv er fremhævet, kan det undre, at Nørregade mangler, men skal findes under overskriften »Bürgerhäuser«. I Nørregade finder man bl.a. købmandsgården Nørregade 22 med bygningsdele tilbage fra 1500-tallet, som havde fortjent en plads i bogen. Eksemplerne efterlader desværre en ubehagelig fornemmelse af, at forfatteren ikke har bevæget sig ind i købmandsgårdene eller rundt om husene, men kun har foretaget en »facadevandring«.

Den manglende konsekvens går desværre også igen under de enkelte artikler, som til tider dækker over mere end overskriften lader ane. Under »Duborg-Skolen«, tegnet af Andreas Dall, finder man en omtale af Handelsskolen, Am Schlosswall 3, tegnet af Paul Ziegler og Theodor Rieve. Omtalen af Handelsskolen burde rettelig være skilt ud i en særskilt artikel. Eksemplet er ikke det eneste. Man er derfor nødsaget til at gå ned i selve teksten, hvis man vil være helt sikker på, at man ikke har overset en bygning!

I nogle af artiklerne kan man savne fokus på arkitekturen som f.eks. i »Marineschule Mürwik«. Her kan man indledningsvis læse om brugen af Mürwik under afstemningen i 1920 og som »regeringsbygning« i maj 1945. Det havde været mere relevant at anvende den begrænsede spaltepads til f.eks. at fortælle, hvorledes kejser Wilhelm 2 var meget direkte involveret i byggeriet og ønskede en mere national arkitektur end det forslag byggeriets første arkitekt Franz Schwechten kunne levere.

Mehlhorn skriver i indføringen om dansk og tysk arkitektur (s. 15): »Dänische Einflüsse, waren dagegen bis ins 18. Jh. eher gering und setzten sich erst mit Einbezug der beiden Herzogtümer in den dänischen Gesamtstaat bis ins 19. Jh. durch, wurden aber im Zusammenhang mit antidänischen Tendenzen durch den Historicismus ab etwa 1840 und vor allem nach 1867 durch die Preußen zurückgedrängt und von den Heimatschutzarchitekten ignoriert,...«. Man skal være yderst varsom med at drage et skel mellem dansk og tysk arkitektur. Mehlhorn taler om »Kopenhagener Klassizismus«, men holder det? Arkitekt C.F. Hansen (1756-1845) var stærkt præget af den romerske klassicisme og den norditalienske renæssance, som han mødte på sin rejse til Italien 1782-1784. Umiddelbart herefter slog han sig ned i Altona som landbygmester til han i 1804 flyttede til København. Arkitekt Axel Bundsen (1768-1832) blev født i Assens, fik sin uddannelse i København, men gjorde karriere i hertugdømmerne, hvor han bl.a. stod for det smukke kapel på den gamle kirkegård i Flensborg. De er begge født i Kongeriget, fik deres uddannelse i København, havde dele eller hele deres virke i hertugdømmerne, men strømningerne som de repræsenterede, var europæiske.

Som fhv. overinspektør ved Museum Sønderjylland, Peter Dragsbo, ved flere lejligheder har udtrykt det, så er den sønderjyske arkitektur og byggeskik snarere præget af skiftende moder inden for europæisk arkitektur. En undtagelse er mellemkrigsårene, hvor dansk og tysk arkitektur gik i hver sin retning.

Et godt eksempel på dette er Heimatschutz-arkitekturen, der om noget er en centraleuropæisk modestrømning, som såvel danske som tyske arkitekter tog til sig. Den tyske landråd i Tønder, Fr. Rogge havde ingen som helst problemer med at fremhæve købmandsgården i Skærbæk, tegnet af den danske arkitekt Kaj Gottlob. Det har intet som helst at gøre med den tyske nationale bevægelses stilling i Tønder kreds, som hævdet (s. 39) og direkte forkert, når Mehlhorn skriver, at de nationale spændinger var med til at fremme den tysk-nationale Heimatschutz-arkitektur (s. 25).

Architektur in Schleswig-Holstein vil meget med sit arkitekturbegreb, men den har nogle iboende problemer, som desværre hæmmer brugen og så savner jeg en større forståelse af den danske helstat og de strømnin-
gerne inden for arkitektur og byggeskik, der har præget grænselandet.

Kim Furdal

Nielsen, Ditlev: Som jeg så det – sønderjyske erindringer.

Eget forlag, 2016, 126 s.

Hansen, J.K.: Fra husmandssøn til Rigets Borg.

Eget forlag, 2016, 103 s.

To ældre herrer med tilknytning til det sønderjyske og bred berørings-
flade til samfundet, fhv. trafikminister J.K. Hansen (født 1926) og fhv.
dommer Ditlev Nielsen (født 1933), har skrevet deres erindringer og
selv udgivet dem i foråret 2016. I begge tilfælde er der tale om interes-
sante og let læste bøger, mens layout og billedgengivelser præges af, at
der er tale om udgivelser i eget regi.

J.K. Hansens lille erindringsbog omfatter alle livets faser. Den begynder med barndommen i Føvling sogn i Vestjylland, hvor han voksede op i et husmandshjem. Faderen var sønderjyde fra Daler sogn og krigs-
deltager i Første Verdenskrig, men flygtede i 1917 til Danmark og fandt sin tilkommende hustru dér. Hurtigt når skildringen frem til 1948, hvor J.K. Hansen begyndte sin karriere i det danske forsvar som værnepligtig; den sluttede med stillingen som major og regnskabsfører på Ser-
gentskolen i Sønderborg, formelt i 1986, men reelt allerede i 1975. For fra slutningen af 1960'erne var J.K. blevet grebet af politikken. Som hus-
mandssøn fandt han sit ståsted i Socialdemokratiet. Det gav ikke valg i første omgang, hverken til byrådet i Sønderborg i 1970 eller til Folketinget i 1973, men i 1975 lykkedes det. Herefter var J.K. Hansen medlem af Folketinget indtil 1994 – gennem 20 år. På tinge kom J.K. via poster som gruppesekretær og gruppeformand ind i inderkredsen omkring parti-
formand og statsminister Anker Jørgensen. Og efter valget i december 1981 ringede Anker til J.K. og tilbød ham social- eller trafikministeriet. J.K. valgte det sidste – og sad som trafikminister indtil september 1982, hvor Anker Jørgensen måtte overlade statsroret til Poul Schlüter.

Nogen lang tid fik J.K. således ikke på ministertaburetten, men han beholdt indflydelse på området som trafikordfører for Socialdemokra-

tiet og var med til at strikke store forlig sammen om Danmarks infra-
struktur. I 1987 blev han medlem af femmandsudvalget, der forvaltede
statsbevillingen til det danske mindretal i Sydslesvig. I 1994 blev han
formand for udvalget. Det blev også til andre poster i grænselandet,
som medlem af det sønderjyske amtsråd, formand for Dansk Kultur-
samfund af 1910, Sønderjysk Hjælpefond m.fl. – poster som gav J.K.
mulighed for et højt aktivitetsniveau langt ud over den normale pen-
sionsalder. J.K. Hansens erindringer samler sig især om det politiske.
Selv om der er stor vægt på det landspolitiske, fylder sønderjyske for-
hold meget. J.K. tæller altovervejende de lyse timer.

Ditlev Nielsens erindringer adskiller sig fra J.K. Hansens ved først
og fremmest at give en intens skildring af barndommen og den tid-
lige ungdom – foruden af et tiår, hvor forfatteren virkede som dom-
merfuldmægtig og retsassessor i Haderslev. Studietiden i København
og de år, som han i kraft af sin karriere tilbragte uden for landsdelen,
skitseres kun med få linjer, men vil, hvis kræfterne rækker til det, blive
behandlet i en anden erindringsbog. Undertitlen på den foreliggende
– sønderjyske erindringer – er således meget dækkende, bortset fra, at
Ditlev Nielsens år som kriminaldommer i Sønderborg i 1980'erne ikke
er kommet med, fordi de ifølge forfatteren er for tæt på nutiden.

Ditlev Nielsen voksede op som præstesøn. Faderen Laurids Johan-
nes Nielsen var først sognepræst i det karrige Arrild sogn, og derefter
i det federe Vester Sottrup kald. Han tilhørte Indre Mission og befandt
sig som den beskedne mand, han var, bedst blandt mennesker i jævne
kår. Derfor passede han ikke rigtigt ind blandt grundtvigske storbøn-
der på Sundeved. Sansen for samfundets sociale skel gav han i arv til
sønnen, og Ditlev Nielsens afdækning af de vidt forskellige levevilkår,
som faderens sognebørn var underkastet, er en betydelig kvalitet ved
erindringsbogen. Mest rørende er det fortalt ved episoden, hvor nogle
af Ditlevs små kammerater fra en fattig familie græder, da de hører om
Staunings død i 1942. En anden fortjeneste er den åbenhjertelige, for
ikke at sige skånselsløse, skildring af de skoler og lærere, som Ditlev
Nielsen havde – eller blev udsat for – som barn i Vester Sottrup folke-
skole og som ung på Sønderborg Statsskole. Navnlig er behandlingen
af statsskolens sanglærer meget kritisk. En historielærer får ironisk en
tak for at have holdt forfatteren fra at studere historie og i stedet vælge
jura, forståeligt ud fra forfatterens karriere, men hans skarpe iagttagel-
sessevne kunne sikkert også have gjort ham til en god historiker. Der er
også plads til varme portrætter i bogen, navnlig af morfar og mormor

i Haderslev, men også af jævne familier i Vester Sottrup. Og der er spekt for mange af de personer, som Ditlev Nielsen mødte i sit professionelle virke og som offentlig figur bl.a. som forkæmper for Danmarks tilslutning til EF og som bestyrelsesmedlem i Sprogforeningen.

Samlet set tilbringer man gerne et par timer i selskab med J.K. Hansens og Ditlev Nielsens erindringer.

Hans Schultz Hansen

Rasmussen, Carsten Porskrog, René Rasmussen og Axel Johnsen (Red.): Sønderborg soldater. Kasernen i Sønderborg 1907-2014.

Sønderborg - Historisk Samfund for Als og Sundeved: Museum Sønderjylland - Sønderborg Slot, 2015. - 172 sider : ill.

I 2015 udkom bogen »Sønderborg Soldater. Kasernen i Sønderborg 1907-2014«. Det skete som et udslag af kasernens lukning i 2014. I 107 år havde kasernen i Sønderborg eksisteret før det var slut, som følge af ændringer i forsvaret. Tiden har nu nemlig ændret sig væk fra nærforvar over til at udføre internationale militære opgaver og det fordrer en helt anden struktur i forsvaret, hvor antallet af kaserner må skæres ned.

Bogen skildrer udmærket Sønderborgs kaserne historie gennem 107 år. Kasernen blev indviet i 1907 som en skibsartilleriskole for den daværende kejserlige tyske marine. Kasernen udgjorde en del af et større militært system med kaserner og installationer i bl.a. Kiel, Flensborg, Sydals, Aabenraa, Haderslev og Tønder. Under Første Verdenskrig kom Sønderborg kaserne dog ikke til at spille den helt store militære rolle, da den lå for langt væk fra krigsfronterne. Den tyske flåde kunne ikke i omfang og modernitet matche den engelske flåde og kom derfor kun til at spille en mindre rolle i Østersøen og her primært mod russerne. Efter krigen og Genforeningen i 1920 blev Sønderborg Kaserne en dansk kaserne for fodfolk. Dermed var kasernen ikke længere en flådestation. Op gennem årene opholdt en række forskellige militære styrker sig på kasernen. 1920-23 var det Sønderjyske Kommandos stab og 1. Bataljon. 1922-32 var det 1. Jyske Divisions stab og 2. Regiment. 1932-51 var det Jyske Divisions 2. regiments 18. Bataljon og 7. Regiments 12. Bataljon. 1951-53 var det 3. Divisions Slesvigske Fodregiments 3. Bataljon. Siden 1926 rummede Sønderborg Kaserne også en befalingsmandsskole og efter 1953 og indtil kasernens lukning i 2014 rummede

kasernen udelukkende befalingsmandsskolen, som op gennem tiden havde forskellige former og forskellige navne. Bogen gennemgår alt dette på udmærket vis og inddrager også fint kasernens historie i den overordnede danske og internationale forsvarshistorie.

Bogens opbygning i kapitler og afsnit kan desværre virke noget uoverskuelig for læseren. Det skyldes i nogen grad, at forskellige forfattere har skrevet de forskellige kapitler. Selve kapitlerne ligger pænt nok i kronologisk forlængelse af hinanden, men det virker forstyrrende, at der flere steder i bogen er indskudt nogle sider med såkaldte »erindringsglimt«, nogle gange mellem kapitlerne, andre gange midt i et kapitel og dets tekst. Det virker også ganske tungt, at kapitlet om kasernens historie mellem 1920 og 2014 er på hele 74 sider, dvs. udgør halvdelen af bogen. Det kapitel burde have været opdelt i flere kapitler, selvom der så også måtte stå samme forfatter på dem. Kapitlerne om kasernens arkitektur og erindringskulturen falder lidt uden for kronologien og er derfor logisk nok placeret som et slags appendix til sidst i bogen. Alligevel kunne man godt have brugt nogle af disse kapitlers indhold tidligere i bogen. Det har tydeligvis ikke været en let opgave at strukturere bogens mangesidede indhold. Samme problematik har jeg selv oplevet, da jeg tilbage i 2003 skrev en bog om Tønder Kasernes historie 1914-2003. Medtager man alle temaerne i selve de historiske afsnit, bliver disse meget voluminøse. Opdeler man temaerne i kapitler og afdelinger, så kan indholdet blive fragmenteret og de samme oplysninger blive gentaget for mange gange.

Indholdsmæssigt fungerer alle kapitler fint. Det gælder især, der hvor kapitlerne udover de faktuelle oplysninger også berører andre mere menneskelige sociale og politiske aspekter – også gerne belyst med kildecitater. Dog adskiller kapitlet om den tyske revolution i Sønderborg sig fra de andre kapitler ved, at det lidt umotiveret springer frem og tilbage i tid. Bogen kunne også med fordel rumme mere indhold om kasernens relationer til det omgivende samfund, især Sønderborg by. Billederne følger ikke altid bogens tekst og det er lidt af en mangel, især i forhold til kasernens indretning og proportioner. Der efterlades man med et noget usynligt indtryk, hvis man ikke lige er lokalt kendt med kasernen. Der mangler også oversigter over kasernens øvrige områder, f.eks. afdelinger og øvelsesområder. Men uanset disse kritikpunkter, så bliver man i bogen »Sønderborgs soldater. Kasernen i Sønderborg 1907-2014« rigtig godt oplyst om Sønderborg Kasernes historie og udvikling.

Henrik J. Møller

Rheinheimer, Martin: Ipke und Angens. Die Welt eines nordfriesischen Schiffers und seiner Frau (1787-1801).

Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins 55, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2016, 161 s. ill.

Halligerne er de små marskøer mellem Før og Ejdersted ud for Slesvigs vestkyst. De ligger ubeskyttet af diger og bliver derfor ofte udsat for oversvømmelser. Bebyggelserne er samlet på kunstige forhøjninger, de såkaldte varfter, og i ældre tid kunne befolkningen ikke overleve alene ved landbrug og fiskeri. Mændene måtte til søs, mens kvinderne blev derhjemme og klarede landbruget. Indtil begyndelsen af 1800-årene kunne denne økonomi ernære en talrig befolkning.

Historien om halligernes egenartede verden er fortalt i flere bøger, hvor især skibe og sejlruiter fylder meget. Mere sjældent er det lykkedes at komme helt tæt ind på livet af enkeltpersoner i fortiden.

Det rådes der bod på i bogen af professor ved Syddansk Universitet Martin Rheinheimer om skipper Ipke (Jacob) Petersen (1744-1817) fra den lille hallig Oland og familie i de sidste årtier af 1700-årene. Bogen publicerer breve skrevet mellem Ipke og hans kone Angens (1747-1829) i årene mellem 1787 og 1801. Det er et enestående materiale, for privat korrespondance mellem sømænd og deres familie er ellers sjældent bevaret fra denne tid. Brevenes form er ubehjælpelig, skrevet på højtysk med elementer af plattysk og frisisk og lidt dansk, i sig selv et interessant sprogligt dokument. Brevene er ledsaget af ordforklaringer og noter, som giver alle ønskelige oplysninger, der er instruktive kort over Ipkes sørejser og en omfattende indledning, som præsenterer og analyserer brevene i en større ramme. Resultatet er blevet et medrivende portræt af en ganske almindelig familie, som ikke hørte til eliten.

Ipke skriver hjem fra sine rejser, først med den lille båd "Immanuel", som gik i kystfart fra Husum til Altona-Hamborg og ind gennem den splinternye Ejderkanal ud til Slesvigs og Holstens østkyst. Han fortsætter som skipper på en større smække "Theodorus" hjemmehørende i Amsterdam. Nu rakte turene fra metropolen i Holland ud til havne langs Østersøens sydkyst og til Sydnorge. Der gik år og dag mellem besøg hjemme på Oland, og breve og pakker var eneste kontakt mellem ægtefællerne. Hjemmefra skrev Angens til Ipke om arbejdet på deres varft, om børnenes udvikling, og hun sendte ægtemanden produkter fra deres landbrug. Ipke havde base i verdensbyen Amsterdam og havde dér adgang til alt det, man savnede på den afsides hallig. Angens

bad ham ikke bare levere nødvendighedsartikler som hør og bomuld til forarbejdning. Også luksusvarer fra storbyen bad hun om, fine sager som klæde, silke eller porcelænskopper, te, kaffe, sukker, lakrids eller tobak, sågar en legetøjspistol til en af drengene. Ipke gjorde hvad han kunne og sendte varer og desuden penge, i kontanter eller anvisninger trukket på købmænd i Husum. Brevene viser, at vaner og krav til tilværelsen var under forandring, selv på en hallig som Oland.

Men kommunikationen var alt andet end sikker. Breve og pakker kunne sendes med en sømand på et skib, som tilfældigvis sejlede i retning af modtageren, i håb om at forsendelsen ville nå frem. Angens adresserede gerne sine pakker og breve til en havneby, hvor hun håbede manden ville lægge til. Eller den ordinære post kunne benyttes. Alt var dog usikkert, og det var ikke unormalt, at forsendelser gik tabt. Livstegn fra ægtefællen var det, som holdt livet oppe.

Fra alle sider var disse mennesker udsat for tilværelsens barskhed. På Oland var landbruget til stadighed konfronteret med naturens luner, til søs var dødeligheden blandt søfolkene overvældende. To af ægteparrets sønner døde i Malaga i 1803, en søn forulykkede ved Riga i 1805, kun et af seks børn overlevede forældrene. Brevene viser, hvordan kristentroen i en sådan verden blev den planke, man holdt sig til. Angens og især Ipke var begge forankret i en pietistisk-kristen vækkelse, som stod meget stærkt netop på halligerne. Ipkes breve kredser hele tiden om tro og syndsbevidsthed, Angens havde et lidt mere jordbundet og forretningsmæssigt greb om tilværelsen. Da Ipke døde angav kirkebogen, at han havde været en ren "sværmer". Sådan omtalte oplysningsfolkene gerne de meget følelsesfulde i menigheden.

Alt i alt giver brevene indblik i en materiel og åndelig verden, som var virkelighed dengang, og som ligger meget langt fra vore dages mere sikre menneskeliv. Bogen er en mikrohistorisk undersøgelse, som åbner for brevenes billede af landbruget på halligerne, søfartens risici, dagligdagens vaner, datidens kommunikation og ikke mindst den dybe kristentro, som mange søgte tilflugt i. Brevene er ikke let læste. Men forfatteren ledsager dem med forklaringer og oplysninger hentet fra et stort og spredt kildemateriale. På den måde bliver de forståelige for læseren. Bogen kan anbefales på det varmeste.

Lars N. Henningsen

Riecken, Claas: Berthold Bahnsen. Friesisch-schleswigscher Landtagsmann. Nordfriisk Instituut, 2015. 215 s.

Claas Riecken udgav i efteråret 2015 en biografi om Berthold Bahnsen. Bahnsen var medlem af den slesvig-holstenske landdag i Kiel for Sydslesvigsk Vælgerforening, SSW, i årene fra 1947 til sin død i 1971, kun afbrudt af perioden 1954-1958, hvor SSW ikke var repræsenteret i Landdagen. Riecken har skrevet en god og interessant bog om den frisiske politiker, der næsten er glemt i dag – i hvert fald uden for Nordfrisland.

Det har ikke været nogen let opgave for forfatteren. Pengene til biografien er blandt andet skaffet af Bahnsens efterkommere, og sønnen, Bahne Bahnsen, har skrevet forordet. Her glæder han sig over, at kendskabet til Berthold Bahnsen med biografien bliver øget, hvilket da også virker til at have været et vigtigt formål med bogen. Men det bærer biografien ikke præg af. Det er lykkedes fint for Riecken at holde en neutral og kritisk distance til Bahnsen. Det kan ofte være svært at skrive biografier, fordi grænsen mellem empati og sympati er vanskelig at finde, men i dette tilfælde har forfatteren fundet en god balance.

Et andet problem med biografier kan være at stille nogle klare forskningsspørgsmål, som strukturerer analysen, for på den måde at undgå en bevidstløs opremsning af fakta og begivenheder. Bagerst i bogen har forfatteren opstillet seks forskellige – men dog sammenhængende – spørgsmål, som han i varierende grad forholder sig til i analysekapitlerne. Hovedvægten i bogen er lagt på politikeren Bahnsen, mens familiemennesket fylder mindre. Bahnsen var af flere grunde en interessant politiker, men især to ting kan fremhæves – som det også gøres i bogen; 1) han var én blandt mange i Sydslesvig, der efter 1945 valgte at blive en del af det dansk-frisiske mindretal i landsdelen; 2) han repræsenterede SSW i Landdagen, herunder i perioden 1962-71 som partiets eneste landdagsmedlem, hvilket potentielt kunne skabe problemer, da han som friser også skulle repræsentere det danske mindretal.

Bogen er kronologisk opbygget, men med en meget klar hovedvægt lagt på perioden efter 1945, og dermed på Bahnsens politiske engagement. Den familiemæssige baggrund fylder kun få sider, mens årene under krigen, hvor han gennem fem år var tysk soldat i Norge, behandles kort. Forfatteren forholder sig her til den betydning Bahnsens ophold i Norge under krigen kan tænkes at have haft for hans tilslutning til den dansk-frisiske bevægelse efter krigen. I hvert fald gjorde han kort

efter kapitulationen entydigt op med det nazistiske regime; bekendte sig til demokrati og frihed, og, som Riecken nøgternt noterer, så "fandt Bahnsen i den danske bevægelse i Sydslesvig en ny samfundsmæssig og politisk hjemstavn".

Analysen er i meget høj grad baseret på primære kilder, der ikke tidligere har været benyttet. Dermed kommer der mange nye oplysninger frem. Selv om bogen med sine ca. 150 tekstsider er forholdsvis tynd, så bevirker den velgennemførte analyse, at der kommer megen ny viden frem om Bahnsen og om de politiske forhold i hans samtid. Bahnsens arkiv i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig er et naturligt hovedarkiv, men der er desuden benyttet kilder fra en række andre arkiver, herunder fra Landesarchiv i Slesvig.

Bahnsen var medstifter af SSW i 1948, og han tilhørte den fløj i partiet, der betegnes som "Heimatslinie" – altså en hjemstavnslinje. Men han var ikke én af de førende fortalere. I SSW's første år var der politisk uenighed om, hvorvidt partiet skulle føre en politik, hvor fokus var rettet mod den dansk-frisiske befolkningsdel i Sydslesvig, eller om man i højere grad skulle føre en mere rigsdansk linje. Bahnsen var gennem alle årene en hjemstavnspolitiker, der havde det svært med en alt for uforsonlig dansk-national linje inden for SSW og inden for det danske mindretal generelt. Han ønskede at skaffe konkrete politiske resultater, mens han hurtigt anså kravet om folkeafstemning og grænseændring som illusorisk.

Perioden 1962-1971 er et absolut hovedkapitel, da Bahnsen i disse år var det eneste SSW-landdagsmedlem. Derfor var han i særlig grad nødt til at forholde sig til, hvordan han som friser samtidig kunne tjene det danske mindretals interesser. Riecken argumenterer overbevisende for, at Bahnsen – godt støttet af ledelsen i *Foriining for nationale Frasche* – var meget loyal over for det danske mindretal, og at han dygtigt formåede at fremføre de danske interesser under de politiske forhandlinger. Bahnsen betegnes en pragmatisk diplomat, der sagligt og nøgternt fremførte sine politiske argumenter. Som landdagsmand formåede han at skabe gode politiske kontakter, især til CDU-fraktionen i Landdagen, og det var afgørende for at de politiske spændinger mellem mindretal og flertal blev mindsket. Det hang i væsentlig grad sammen med, at han fokuserede meget på erhvervs politik og økonomisk udvikling i Nordfrisland og i Sydslesvig, mens "integrations-, miljø- og atomkraftpolitik ingen større rolle spillede frem til 1971". Riecken anfører også, at Bahnsen med sin pragmatiske politiske tilgang ikke var nogen ånde-

lig eller ideologisk leder for det frisiske og/eller det danske mindretal, ligesom han antyder, at Bahnsen ikke var nogen karismatisk politiker. Biografien lægger dermed op til, at der på en række punkter skete et markant skifte i 1971, da Bahnsen pludseligt døde og blev erstattet som landdagsmand af Karl Otto Meyer.

Samlet er der tale om en god og velskrevet fremstilling af politikeren Berthold Bahnsen og den indsats han gjorde i den slesvig-holstenske landdag for det frisiske og det danske mindretal i Sydslesvig. Biografien bidrager desuden med vigtig ny viden om begge mindretals politiske historie i efterkrigstiden.

Mogens Rostgaard Nissen

Sørensen, H. E.: Alle de skjalde. Litteraturen i Sønderjylland og Sønderjylland i litteraturen. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland. Sprogforeningen, 2015. 666 s., ill.

H. E. Sørensen har hentet titlen til sit digre bogværk „Alle de skjalde“ i Edvard Lembckes 5. strofe i „Vort modersmål er dejligt“. „Alle de skjalde“ kan næsten forstås bogstaveligt. Den meget belæste og grundige H. E. Sørensen har fundet et nærmest uoverskueligt antal navne frem, der i hans fremstilling vidner om en sand begejstring for emnet. Som forfatteren i indledningen definerer sit formål, skal værket skildre den sønderjyske litteratur fra guldhornene frem til nutiden.

Ifølge forordet har han i modsætning til de sammenfattende litteraturhistorier valgt at se den tidsbundne litteratur (som havde/har sin betydning i samtiden) i sammenhæng med navne som Brorson, Peter Seeberg, Christian Skov og Willy-August Linnemann og skaber et samlet overblik over litteraturens betydning for den samlede sønderjyske historie. Et incitament er den rolle, som sproget spiller især i den nationale kamp i 1800-tallet og frem mod genforeningen.

H.E. Sørensens brede opfattelse af begrebet „litteraturhistorie“ resulterer derfor i et stort antal navne, hvoraf hovedparten er glemt i dag. Adskillige digte, sange og romaner havde en funktion med budskab til samtidens læsere, men rummer ikke kvaliteter til omtale i de nyere litteraturhistorier. „Alle de skjalde“ medtager forfattere, der er født eller har levet i området – også hvis hjemstavnen ikke indgår i de respektive værker – samt forfattere, som i større eller mindre omfang har inddraget landsdelens historie. Det er „Alle de skjalde“s styrke, at den for-

mår at formidle de mange udtryk i den nationale kamp sammen med de historiske forhold i en levende og inspirerende form. Men kapitlet „Tiden efter 1945“ kunne godt have fortjent en mere metodisk tilgang og stramning. H.E. Sørensen lægger hovedvægten på navne som Willy-August Linnemann, Peter Seeberg, Christian Skov, Gynther Hansen og Erling Jepsen. Men meget andet ligner en opremsning, og her optræder navne, som svært lever op til ovennævnte kriterier. F.eks. har Anne-Cathrine Riebnitzky boet to (!) år i Augustenborg, men ikke skrevet om sønderjyske emner, og andre titler har ingen skønlitterær relation.

Genremæssigt spænder „Alle de skjalde“ bredt: folkeviser, pietistiske salmer, egnsspil, de mange romaner og digte med relation til de slesvigske krige og preussertiden m.m. – og børnebøger, som er et interessant fænomen, idet her ofte formidles et stærkt holdningsdannende indhold og budskab om de tapre danske børn. ... og minsandten, om ikke undertegnede kunne huske en bog, som ikke omtales af H.E. Sørensen: i et bind i detektivserien „Jan“ opklarer de tre drenge Jan, Erling og Splinten en forbrydelse ved Flensborg Fjord.

H. E. Sørensen inddeler sin kronologiske fremstilling i store kapitler, som løbende placerer litteraturen i en kulturhistorisk og historisk sammenhæng. Forfatteren inddrager de væsentlige fakta som forudsætning for landsdelens sproglige forhold og betydning for den litteratur, der skrives i den pågældende periode. De enkelte forfatterportrætter er oftest formet som biografiske oplysninger med indholdsreferater af udvalgte værker. Her kan man dog efterlyse lidt mere litteraturhistorisk metode, som med fordel kunne have strammet teksten. For H.E. Sørensen brænder for sit emne, men nogle gange løber hans pen lidt løbsk.

Eksempelvis Harro Harring: hans betydning for den sønderjyske/slesvig-holstenske historie er central og med rette omtalt i mange historiske værker, men det berettiger ikke til 14-15 sider, der snarere fortæller om et bevæget liv end et synderligt interessant forfatterskab. Til gengæld formidler H.E. Sørensen på 10 sider et inspirerende portræt af Marcus Lauesen (1907-1975), hvis roman „- og nu venter vi på skib“ blev én af 1931-1932-sæsonens største salgssucceser. Her fornemmes forholdet mellem biografi og værk med udgangspunkt i sønderjyske emner i balance, der måske kan forny interessen for et næsten glemt forfatterskab. Samtidens anmeldere fremhævede inspirationen fra bl.a. Thomas Mann og Dostojevskij.

Krigen 1864 betød et skift i danskernes bevidsthedsdannelse og satte sine spor hos forfatterne fra det moderne gennembrud. Den mest be-

rømte roman er Herman Bangs „Tine“, men også J.P. Jacobsen („Niels Lyhne“), Holger Drachmann, Henrik Ibsen og Bjørnstjerne Bjørnson brugte Sønderjyllands skæbne som tema. En øjenvidneskildring fra felten er Wilhelm Dinesens „Fra ottende brigade“ (1889). H.E. Sørensen inddrager selvbiografiske værker, som perspektiverer skønlitteraturen.

„Alle de skjalde“ fremstår således som en anderledes litteraturhistorie, der medtager såvel de store navne som hele underskoven af forfattere, hvis bidrag bl.a. vidner om den dansk-tyske konflikt og med rette er gået i glemmebogen. Det gennemillustrerede værk bærer præg af et levende og frodigt sprog og har også værdi som opslagsværk.

Viggo Böhrnsen-Jensen

Forfatterliste

Viggo Böhrnsen-Jensen, tidl. bibliotekar, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, tlf. 0049 46 15 71 10, e-mail: viggo@foni.net.

Kim Furdal, museumsinspektør, ph.d., Museum Sønderjylland – Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk.

Mette Guldberg, forsknings- og formidlingschef, ph.d., Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg, tlf. 76 12 20 23, e-mail: mg@fimus.dk.

Ingolf Haase, lokalhistoriker, Møgeltønder, tlf. 74 73 85 69, e-mail: haase@mail.dk.

Lars N. Henningsen, dr.phil., tidl. arkiv- og forskningsleder, Aabenraa, tilknyttet Studieceter for Sønderjyllands Historie ved Rigsarkivet Aabenraa, tlf. 74 62 76 17, e-mail: larsnhenningsen@gmail.com.

Jesper Thestrup Henriksen, cand.mag., tidl. ph.d. studerende ved Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg.

Mikkel Leth Jespersen, museumsinspektør, ph.d., Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa, tlf. 73 12 14 84, e-mail: mije@museum-sonderjylland.dk.

Lennart S. Madsen, overinspektør, Museum Sønderjylland – Arkæologi, Haderslev, tlf. 74 52 75 66, e-mail: lema@museum-sonderjylland.dk.

Henrik J. Møller, historiker, Hostrup, tlf. 22 34 44 04, e-mail: henrikmoeller@bbsyd.dk.

Leif Hansen Nielsen, arkivar, seniorforsker, ph.d., Rigsarkivet Aabenraa, tlf. 4171 7442, e-mail: lhn@sa.dk.

Erik Nørr, dr.phil., tidl. arkivar, Viby S, tilknyttet Studieceter for Sønderjyllands Historie ved Rigsarkivet Aabenraa, tlf. 30 69 99 01, e-mail: erik.norr@mail.dk.